

294555943

101 Københavns kommune

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN

Årbog 1961

MAG

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
I KOMMISSION HOS G. E. C. GADSB FØRLAG
KØBENHAVN 1961

**HB
His**

HISTORISKE
MEDDELELSER OM
KØBENHAVN

Årbog 1961

HISTORISKE
MEDDELELSER OM
KØBENHAVN

Årbog 1961

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
I KOMMISSION HOS G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN 1961

KØBENHAVNS KOMMUNES
BIBLIOTEKER

Redaktør :

stadsarkivar, dr. phil.
SIGURD JENSEN

På omslaget stadens ældste segl efter H. U. Ramsing:
Københavns Historie og Topografi i Middelalderen

Historiske Meddelelser om København er medlemskrift
for Selskabet for Staden Københavns Historie

09.905

Sti 89

2°

1961

ex. 1

Trykt hos:

Nielsen & Lydiche (M. Simmelkær), København

INDHOLD

Dr. phil. <i>Helge Toldberg</i> : Panthaveren Conrad van Plessen i København	7
Amanuensis, cand. mag. <i>Thelma Jexlev</i> : Eggert Frilles mageskifte med Vor Frue Kloster i Roskilde	28
Arkivar, cand. mag. <i>Troels Dahlerup</i> : Sokkelund herreds gejstlighed 1645. En kilde til Københavns undervisningsvæsens historie	36
Arkivar, mag. art. <i>Johan Jørgensen</i> : Ditmer og Johan Bøfke. To københavnske kræmmere fra enevældens første tid ..	48
Redaktør, dr. phil. <i>Jan Steenberg</i> : Sophie Amalienborg. En meddelelse	78
Stud. mag. <i>Hans Helge Madsen</i> : Baron Boltens Gård i Gothersgade	82
Stadsarkivar, dr. phil. <i>Sigurd Jensen</i> : Det Elphenbeenske Societet	95
Assisterenterne u. mag. <i>Mogens Kragh</i> og <i>Bent Chr. Nielsen</i> : Tivolis harmoniorkesterpavillon 1875-1899	123
Assistent <i>Albert Rasmussen</i> : Biografdræng i 1910	146
Museumsinspektør <i>Steffen Linvald</i> : Københavns Bymuseum. Erhvervelser og iagttagelser	150
Anmeldelser.	
Københavns Bibliografi. Litteratur om København til 1950. Ved <i>Svend Thomsen</i> , <i>Drude Lange</i> , <i>Irmelin Nordentoft</i> . I-III (1957-60). Anmeldt af arkivar, cand. mag. <i>Ole Karup Pedersen</i>	179

<i>L. Sabroe</i> : Rigensgades Kaserne og nærmeste omgivelser (1959). Anmeldt af kaptajn <i>Gordon Norrie</i>	182
<i>Mogens Lebech</i> : Christianshavn på halvvejen. Bebyggelsens udvikling indtil 1756 med et aftryk af den ældste grundtakst fra 1675 (1960). Anmeldt af arkivar, mag. art. <i>Johan Jørgensen</i>	182
Sokkelund Herreds Tingbøger 1621-22, 1625-28 (1957) og samme 1628-30 (1960), udgivet af Udvalget til Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie ved <i>Ole Karup Pedersen</i> , under tilsyn af <i>Carl Rise Hansen</i> . Anmeldt af stadsarkivar, dr. phil. <i>Sigurd Jensen</i>	183

PANTHAVEREN CONRAD VAN PLESSEN

I KØBENHAVN

AF HELGE TOLDBERG

De to nabolande Danmark og Sverige har en fælles blodig forhistorie, hvor de ind imellem egentlige stridigheder vagtsomt har fulgt begivenhedernes gang hos hinanden. At dette allerede var tilfældet i det 13. og det 14. århundrede, tænker man kun sjældent over; men faktisk kendetegnes begge århundrederne (som de fleste af de følgende) ved en ustadighed i magtbalancen, en følge af indre magtkamp og politisk ustabilitet i et af rigerne eller til tider dem begge. Ser vi historien i forkortning, kommer dette ikke med; men undersøger vi vidnesbyrdene om iagttagelse af nabofolket og dettes politiske situation, finder vi nu og da oplysninger der ikke kendes fra landets egen tradition. Et eksempel herpå er redegørelsen for den tyske panthaver Conrad van Plessen i Roskilde—København-området o. 1340, som kun findes omtalt i den svenske rimkrønike *Förbindelsedikten*,¹ afsnittet om årene 1319—89 i den store sammenhængende svenske rimkrønike (Stora Rimkrönikan), hvis højest anskrevne dele er de (også selvstændigt forekommende) udførlige rimkrøniker om tiden før 1319 og efter 1389, Erikskrönikan og Karlskrönikan.

Selvfølgelig er det ikke sådan at *Förbindelsedikten* er danske historikere helt ubekendt, men dens senere del er i sin tid sønderlemmet af Kr. Erslev,² og den har et meget dårligt ry blandt moderne svenske historikere,³ to samvirkende faktorer der har voldt at oplysningen om Conrad van Plessen vistnok kun to gange er strejft af danske historikere.⁴ Årsagerne til den gennemgående

lave vurdering er tre: 1) at Förbindelsedikten indeholder en del positivt forkerte eller i hvert fald forkludrede oplysninger, 2) at de fleste rigtige oplysninger også kendes fra andre kilder, som man mener den har lånt dem fra, og 3) at man efter en i 1876 fremsat, men aldrig bevist, teori⁵ har bestemt dens affattelse til efter Karlskrönikans afslutning i 1452, så værdien af dens oplysninger svækkes ved den store afstand i tid fra de skildrede begivenheder. Som antydet, står det sidste argument ikke absolut fast; og hvad det andet angår, har Sten Engström⁶ vist at den, ved siden af kildestof, synes at bygge på mundtlig tradition med tilknytning til marsken Karl Ulfsson af Tofta (ca. 1320–1407). Hvad endelig den første indvending angår, er to forklaringer mulige: at den er et populærvidenskabeligt makværk (som forskningen i almindelighed anser den for), og at den helt eller delvis er en bevidst demagogisk forvrængning af kendsgerninger i propagandaøjemed.

Det er i hvert fald ikke til at komme udenom, at de første to tredjedele af Förbindelsedikten ånder et lidenskabeligt fjendskab mod Magnus smek, som egentlig er forbløffende hvis de er skrevet et lille hundrede år efter hans død. Der levnes ham ikke ære for noget, og Valdemar atterdags overlistningsmanøvrer — hans kup mod Skåne og Gotland, og det i Sverige ildesete ægteskab mellem Margrete og Magnus' søn Håkon — skildres helt og holdent som forseelser fra Magnus' side, forræderi mod hans folk. Men ikke nok med det! De positive resultater fra Magnus' første år, Skånes erhvervelse 1332 og Valdemars nødtvungne konfirmation af den 1343 som stedsegyldig, forfalskes til begivenheder der var tilendebragt af formynderstyret under Magnus' mindreårighed. Med andre ord: han er den dårlige konge der øder sit overtagne rige.

At stille tingene sådan på hovedet lod sig gøre fordi Sveriges lykkelige år under formynderstyret faldt sammen med Danmarks nedværdigelse under Christoffer 2. At nedgangen i Danmark fort-

sattes efter Magnus' regeringstiltrædelse, og at genrejsningen under Valdemar atterdag til at begynde med skete i zigzag, med nye desperate pantsættelser, glemtes vel hurtigere i Nord- og Mellem-sverige end i de danske landsdele, hvor man havde følt det hele på kroppen. En 20–30 år efter turde man sikkert regne med at et svensk publikum havde svært ved at trække en klar tidsgrænse mellem hvad der var sket i nabolandet før og efter Magnus' personlige magtovertagelse. Man skal derfor ikke læse Förbindelse-diktens Danmarksafsnit (v. 13–48) som et sandhedssøgende historisk kildeskrift, men som en behændigt tilrettelagt fremstilling i propagandaøjemed, der vel kan rumme historiske fakta, men uden skrupler manipulerer med dem efter sit særlige behov. Man kan altså ikke slutte at enkeltheder er forkerte blot fordi de er sat ind i en forvansket kronologi.

At afsnittet er skrevet for svenske læsere, fremgår tilstrækkeligt af dets geografiske synskreds, idet det alene holder sig til landskaberne øst for Øresund og egnen omkring Roskilde og København. Hvad grev Gert og efter hans død hans sønner sad inde med, interesserer ikke. De magthavere man er optaget af er Magnus' yngre halvbrødre, Knut og Håkon Porse, i Sønderhalland samt de to nordligste herreder i Skåne; grev »Hans« af Holsten, dvs. Johan den milde, der som upopulær hersker i Skåne tvinges til at sælge landet til Magnus; og så — Conrad van Plessen i Roskildeegnen og på de befæstede punkter i København. Ham kender eftertiden bare ikke noget til, og overser nemt — ligesom sandsynligvis svenskerne i det 14. århundrede — at hans herredømme falder et tiår senere end Johans i Skåne. At Danmarksafsnittet må være fra det 14. århundrede, nærmere bestemt skrevet før oktober 1375, da Valdemar døde, kan nemlig bevises sprogligt. Der står ganske vist (v. 43–44): *waldemar tha koningh j danmark war / hanss fadhær warth dræpin koningh crisstoffer;*⁷ men rimet kommer kun i orden

hvis man retter *war* til *ær*, og uanset Forbindelsediktens øvrige ringe poetiske kvalitet er rimene altid i orden.

Forøvrigt indtager Danmarksafsnittet en særstilling ved ikke at være blevet sat i forbindelse med nogen bestemt kilde,⁸ den forvirrede årsagssammenhæng og kronologi ville også forbyde antagelsen af en enkelt sådan! Men har man først fået fornemmelsen af at forvirringen og fortegningen er bevidst, går det nemmere, for så kan man finde en mening ved at konfrontere forvrængningen med de faktiske forhold. I dette tilfælde skal man bare huske, at det der skildres i virkeligheden var Magnus' triumf og Valdemars ydmygelse ved Varbergoverenskomsten 18/11 1343.

Hvad Magnus opnåede i Varberg, Valdemars afkald på de skånske landskaber for sig og sine efterkommere, kunne han takke et samspil af held og egen dygtighed for. Først havde de skånske landskaber, samme år Magnus selv overtog regeringen, givet sig ind under ham for at slippe af med deres holstenske overherre, Johan den milde; men det havde været dyrt, idet Magnus havde måttet udrede pantessummen, 34000 kølniske mark, og han havde måttet anerkende at pantet senere kunne indløses. Faren for denne eventualitet voksede efter at Danmark i 1340 atter havde fået en konge; men netop da spillede der Magnus et trumfkort i hænde: Valdemar havde 16/1 1341 fået København, både fæstningen og slottet, og noget mere af Roskilde bispestols tilliggende overladt for små to år (til 6/12 1342), men været nødt til at pantsætte det — senest i juni 1341 — til tre-fire tyske adelsmænd, hvoraf kun navnet på én vides med sikkerhed: Marquard van Stove (den ældre), Johan den mildes tidligere høvedsmand i København.⁹ Valdemar pantsatte området for 7000 mark, og for samme beløb gik pantet, senest i sommeren 1343, videre til Magnus! Ved den foreløbige fredsslutning i Helsingborg 2/8 1343 var dette et af de hovedspørgsmål der skulle løses, og af den endelige 18/11 s. å. i Varberg

blev dets tilbagegivelse og 8000 mark Valdemars eneste reelle udbytte.¹⁰ Det er altså status 1343, som videre konsekvens af 1332, vi må søge ind til bag propagandaen i v. 13–48, og begivenheder indenfor treåret 1341–43 i versene om Conrad van Plessen (31–40), her citeret efter bedste bevarede redaktion, Linköping Lands- och Stiftsbibliotek hdskr. H 131:

Æn ware danske skylloghe thæssen
 en som heth conradh fan plæssen
 ath betala j kolniska vikth frii
 Iiii M lodogh march ok fæmpty¹¹
 han hade ther føre till borgha
 køpmanna hampns hwss och gorgha
 roskild tw hærædhe ok bytornit vedh køpmannahampn
 och thenna æpterscriffna,¹² try hærædhe ved nampn
 sæmmehærædh och killehærædh
 och timmehærædh thesse try ær eth.

For at bedømme tekstens relative værd og — det vi her er særlig optaget af — ægtheden af oplysningen om Conrad van Plessen, er det navnestoffet man må koncentrere sig om. Fornavnets rigtighed kan naturligvis hverken bevises eller modbevises ud fra teksten, men tilnavnet står urokkeligt fast, idet rimordet i v. 31 — *thæssen* (sandsynligvis udtalt med *d*) — betegner det yderste lavmål, kunstnerisk og filologisk set. Det er udelukket at det er fornsvensk (eller gammeldansk), der er kun én mulighed: akkusativ hankøn af det nedertyske pronomen for *denne* (desse). De to linjer er da et letbenet impromptu, som vi kender dem både fra middelalderen og fra andre tider, f. eks. vore dages neuruppinere og andre korte vers med tilbøjelighed til at klæbe ved en person med et relativt sjældent navn. Det usle rimord er altså tilstrækkeligt bevis for tilnavnet

van Plessen. Om fornavnet kan, som sagt, intet sluttes ad filologisk vej. Dog bør det bemærkes, at efter 1320 er det så almindeligt blandt de i Danmark virksomme tyskere¹³ at det må anses for en af de forhåndenværende suppleringsmuligheder hvis man ville skjule at man havde glemt det rigtige navn på en tysker.

Bortset fra *gorgha*, der umiddelbart tolkes som en skriftvariant for *Gurwæ*,¹⁴ nuværende Gurre, ligger de anførte sjællandske lokaliteter — Københavns slot og bytårn og de tre herreder ved Roskilde¹⁵ — indenfor et ganske snævert område. Af herredsnavnene er *Sæmme* fuldt korrekt, den nuværende form *Sømme* findes forøvrigt i to af håndskrifterne. *Timmehærædh* er fejl for Tune herred, som der sandsynligvis har stået i forlægget for H 131; i hvert fald har skriveren mod sædvane undladt prik over *i*, og det ville være forsvarligt at læse *tunnehærædh*¹⁶ om håndskriftet ikke gennemførte *w* og sjældnere *v* som betegnelser for u-lyden. Også *killehærædh* skyldes forvanskning, nemlig af det for længst nedlagte »Lilleherred«, der i Kong Valdemars Jordebog står umiddelbart efter de to andre, i sin gamle uassimilerede form *Litlæheret*;¹⁷ ved 1340 har assimilationen sikkert været fuldbyrdet i dansk, men endnu ikke indtrådt i svensk,¹⁸ så datidens og nutidens danske form kan have været uigennemskuelig for en svensk skriver, mens *killehærædh* kunne være et rimeligt navn på et herred i Roskildes nærhed, hvis det da ikke er det värmlandske *Kils härad*¹⁹ der har foresvævet ham. — Om Lilleherred vides, at det o. 1370 omfattede 4 sogne: Torslundemagle, Ishøj, Høje-Tåstrup og Sengeløse. Måske havde de tre pantsatte herreder allerede på Valdemar atterdags tid fælles tingsted, i Vindinge i Tune herred, sådan som det if. en sjællandsk tingfortegnelse var tilfældet i 1521.²⁰

De to københavnske lokaliteter er imidlertid dem der bedst egner sig til sammenligning med oplysninger i diplomer fra tiden, i første række det foreløbige fredsdokument fra Helsingborg 2/8 1343,²¹

hvor det område Magnus smek har fået i sin magt beskrives således: »castrum Køpmanhafn / turrim uille / totam uillam Hafnensem cum insula dicta Amakæ et prouinciis nunc eisdem adiacentibus«. Det er, med enkelte undtagelser, hvad Förbindelsesedikten opgiver at Conrad van Plessen havde i pant. Han har slottet og bytårnet,²² men ikke byen ellers; han har nogle af de tilstødende herreder, men ikke alle; og han har ikke Amager, men Gurre. Den sidste oplysning bør dog holdes strengt adskilt fra resten, dels p.g.a. vejlængden, dels fordi der næppe var noget Gurre slot før efter 1350!²³ Det er et falsk led der er indkommet i traditionen, velsagtens under indflydelse af at dette var kendt som Valdemars yndlingsopholdssted i hans sidste år; i hvert fald var han der en tid i 1374, og døde der i oktober 1375. Ville man ret afmale hans ynkelige stilling, kunne man i hans sidste år eller efter hans død dårligt vælge noget bedre end at Gurre var faldet i hans modparts hænder; men i 1343 måtte det snarest være Søborg, Vordingborg eller Kalundborg, når man ikke tog afstanden fra København så nøje. At *gorgha* er indsat i stedet for en af disse borge, er dog usandsynligt; og er dette navn — ovenikøbet i rimstilling — oprindeligt, er hele den beretning vi sysler med adskilligt yngre end forhandlingerne i Helsingborg og Varberg 1343 (men ikke nødvendigvis senere end 1375). Det er den ene mulighed.

Den anden mulighed er at en nævenyttig skriver også kan have været på spil her, med andre ord: at der har stået noget andet i forlægget eller et af dettes forlæg igen. Hele verset mangler i den håndskriftgruppe der opgiver pantebeløbet til 3050 mark, men i det ene af dem er der ladet plads åben til det, et bevis på at det har været umuligt at tyde.²⁴ Der kan f. eks. i forlægget have stået *torgha*, som rigtignok er en grammatisk umulig form,²⁵ og derfor af en opvakt skriver kan være erstattet med Valdemars navnkundige residens i hans sidste år. Fejlens opkomst skal da forklares så-

ledes: Det foregående vers har fra begyndelsen endt: *till borgh*,²⁶ dette er ved sløseri eller ubevidst meddigting gjort højtideligere med indsættelse af genitiv (i flertal) efter *till*, et arkaiserende træk; skriverne retter meget nødig, de trækker hellere en fejl med over i rimordet, og overlader så til næste afskriver at råde bod på den om han evner det. Det er derfor ingen dristig konjektur at gisne om følgende oprindelige ordlyd for v. 35—36: *han hade ther føre till borgh / køpmannahampns hus ok torgh*. Er dette rigtigt, giver versene en fortræffelig mening: Det er den fremmede panthaver der sikrer Københavns torvefred og har de dermed forbundne rettigheder.²⁷

Et sidste spørgsmål er pantessummen, som i vor tekst opgives til 4050 mark, i en større gruppe af overvejende unge, dermed beslægtede håndskrifter til 14050, og i tre relativt gode til 3050. Ethvert tal over 7000 er på forhånd meningsløst, mens de to andre kun kunne afvejes med nøjagtigt kendskab til pantets omfang, som vi ikke har. Vi må derfor nøjes med at holde os til at det er omkring halvdelen af det pantsatte, og det svarer egentlig godt til indtrykket af Förbindelsedikstens oplysninger sammenholdt med de mere omfattende både i Helsingborgdokumentet 2/8 1343 og i et brev om pantsættelsen fra begyndelsen af juni 1341²⁸ til Roskildebispen, områdets egentlige ejer. I brevet meddeles at pantsættelsen er sket til Marquard van Stoue og andre: »Marquardo de Stoue. et aliis«. Sandsynligvis er den ene af disse andre Otto Galenbek, der sammen med Marquard 16/7 1341 udsteder lejdebrev til mænd fra udenlandske stæder.²⁹ Men den eller de andre nævnes aldrig. Det kan lige så godt være Conrad van Plessen som enhver anden. Og det kan lige godt være ham og Marquard — og en tredje — der har samlet pantet og solgt det til Magnus.

På dansk grund er det altså ikke lykkedes at finde nogen Conrad van Plessen; men i slægtens hjemland, Mecklenburg, går det let-

tere. Dér er der én, og kun én, der kan være tale om, en væbner hvis navn træffes i dokumenter fra 29/9 1318 og vistnok til og med 6/5 1352,³⁰ men som i hvert fald omtales som død 21/6 1353.³¹ De fleste dokumenter vedrører øen Pöl, til hvis ene halvpart han og hans yngre brødre, Bernhard og Reimar, var medejere. Det er deres far, Helmold van Plessen, der har erhvervet denne ejendomspar, og som ældste — og muligvis eneste myndige — søn optræder Conrad blandt vidnerne i fyrst Heinrich 2.s konfirmationsbrev på det samlede køb 22/11 1318,³² ligesom forøvrigt hans to farbrødre og den meget betydelige fætter Johann, som vi senere skal omtale p. g. a. hans tilknytning til Danmark. Helmold van Plessen har kun nydt sin ejendom få år, allerede ved det første frasalg af noget af øens gods 10/4 1323 er det sønnerne der tager affære.³³ Også i de følgende år møder vi deres navne i forbindelse med mindre transaktioner på Pöl, eller undertiden som vidner for andre. Af denne grå masse hæver sig dog et dokument af 29/8 1337, hvor Conrad og hans brødre underskriver et forlig med fyrst Albrecht 2., der nylig var blevet myndig, om at blive taget til nåde, mod at tjene ham som lensmænd på slottet Eikhof, som de har købt efter hans råd,³⁴ et indirekte vidnesbyrd om både magtstilling og stridbarhed. Blandt vidnerne er den før omtalte fætter Johann, der havde været med i det da lige afviklede formynderråd; det er ikke utænkeligt at han har været mellemmand ved forligets indgåelse. Forholdet til fyrsten synes derefter at være blevet virkelig godt, 28/11 1340 anvender denne Conrad og Reimar som vidner på et lensbrev, og de betegnes udtrykkelig hans råder (*nostrī consiliarii fideles*);³⁵ men ridderslaget fik de aldrig.

En del år forekommer Conrad van Plessens navn i 3—6 dokumenter årlig, men efter 1338 bliver det mere uregelmæssigt. I årene 1340, 1344 og 1347 står det gamle forhold ved magt, og fra 1348 optræder han kun en enkelt gang om året, måske et tegn på at han

er ved at blive gammel eller svagelig. Men i flere af de år, hvor han står i sin fulde kraft, savnes spor af hans virksomhed i mecklenburgske dokumenter: 1339, 1341, 1343 og 1345—46, og i 1342 optræder han kun to gange. Den ene gang attesterer han sammen med sine brødre en — desværre udateret — disposition af en af de andre partnere i Pöl, den anden gang — mellem 26/1 og 2/2 — bekræfter han en gældsforpligtelse i Wismars stadsprotokol.³⁶ Men fra samme år er der to dokumenter, af 18/5 og 28/10,³⁷ hvor det er påfaldende at han ikke er med, så den næste bror, Bernhard, på en måde optræder på hans vegne. Det er henholdsvis en af de sædvanlige transaktioner på Pöl, og et kollektivt gældsdokument fra Wismar, hvor der til navnet på en skyldner Reymarus de Plesse føjes: »non frater Bernardi sed alius«. Havde Conrad van Plessen været hjemme, ville hans navn have været benyttet. Vi tør altså formode at han i den senere del af 1342 har været langt fra Pöl, og vi véd ikke om han var hjemme i 1343. Dermed være naturligvis ikke sagt at han har været i Danmark på dette tidspunkt, det er blot en mulighed der er øget ved hans fravær fra hjemlandet.

Vi må altså stadig regne med, at den panthaver af slægten Plessen Förbindelsedikten omtaler, kan være et andet medlem af slægten hvis navn senere er udskiftet i traditionen, og den førnævnte fætter Johann ligger i givet fald nærmest for, men også et par andre kan komme i betragtning. Før den videre drøftelse vil det imidlertid være formålstjenligt at tage et genealogisk overblik.

Det tør anses for fastslået at slægtens stamfar er Conrads bedstefar, Helmold de Plesse (van Plessen), nævnt sidste gang 1283.³⁸ Hans sønner — 5 i tal — nævnes første gang samlet 1298, og hedder: Bernhard, Helmold (d.æ.), Johann Rosendal, Helmold (d.y.), og Reimar. De tre sidste synes at have levet længst,³⁹ og deres afkom véd vi sikker besked om. Tilknytning til Danmark har dels Bernhard, som 21/12 1309 i Erik menveds nærværelse skøder alt

sit gods på Lolland til kongens kammermester,⁴⁰ dels Johann Rosendal og Reimar, der gentagne gange i Tyskland eller på nordisk grund er medbeseglere af dokumenter af historisk betydning, i fællesskab frem til 1322, Johann Rosendal alene noget længere.⁴¹

I andet slægtled er de tre yngste brødrers afkom lettest at overse. Helmold d. y.s er allerede afhandlet, og Johann Rosendals skal vi komme til. Reimar havde (mindst) to sønner: Helmold og Reimar; af betydning for Danmark er dog kun at Reimar antagelig er stamfar til den adelige slægt,⁴² af hvis medlemmer flere har spillet en rolle i nyere dansk historie. Men til andet slægtled hører rimeligvis yderligere⁴³ den Heinrich van Plessen der står som den sidste ridder blandt vidnerne i fyrsten af Mecklenburgs anerkendelsesbrev 21/5 1323 af den danske konges lenshøjhed over Rostock m. m.;⁴⁴ men han står der som sin fyrstes mand, og spiller ikke senere nogen rolle i Danmark.

Tilbage står så kun Johann Rosendals sønner, hvoraf vi et øjeblik gemmer den ældste og betydeligste, Johann. Der har i hvert fald været to yngre: Helmold og Heinrich,⁴⁵ men kun Helmold vides at have haft ærinde i Danmark. Dels gælder nedennævnte Sternberg-pantebrev af 7/8 1328 både Johann og ham, dels optræder han i eget anliggende i et brev til rådet i Lübeck om at frigive hans tjener og en større kreaturtransport fra Danmark.⁴⁶ Desværre er dette brev udateret, men skriften er fra midten af det 14. århundrede, og identiteten fremgår af seglet, der også findes på et diplom af 6/1 1350;⁴⁷ begge steder er han ridder, mens han i 1328 kun var væbner. De moderne udgivere har — ud fra indre, men ikke tvingende grunde — forsøgsvis ansat brevet til 1342. Hvis dateringen havde været uomtvistelig, måtte man alvorligt have overvejet om Förbindelsediktens Conrad var en fejl for Helmold, da tidspunktet for Københavns pantsættelse jo er 1341—43; men når det eneste dokumentes datering beror på et videnskabeligt

skøn, bør man vel ikke absolut forkaste muligheden, men heller ikke bygge for meget på den.

Trods alt er derfor den der snarest kan gøre Conrad rangen stridig: Johann van Plessen. Hans navn møder vi første gang i det tidligere omtalte fyrstelige konfirmationsbrev på købet af Pöl 22/11 1318; han er da endnu væbner, men allerede 20/8 1319 betegnes han ridder,⁴⁸ så man gør sikkert vel i ikke at anslå hans fødselsår meget senere end 1290. Han når tidlig en fremskudt position, og det er derfor naturligt at han efter Heinrich 2.s død 21/1 1329 indtræder blandt formynderne for de unge fyrster.⁴⁹ I disse år synes han at have faret frem og tilbage mellem Mecklenburg og Danmark, hvor han tidlig fik fodfæste. Det første sikre vidnesbyrd herom er et diplom fra Bogø sankt Margretes dag 1326,⁵⁰ hvor grev Gert på den umyndige Valdemar 3.s vegne tilsikrer Johann van Plessen og andre navngivne adelsmænd at den ny konge overtager Christoffer 2.s gældsforpligtelser til dem. Formentlig drejer det sig om en del af det pantegods på Falster og Møn som indgår i hovedoverenskomsten mellem grev Gert og fyrst Heinrich. I hvert fald nævnes Gedser og Stegeborg i et fyrsteligt pantebrev udstedt i Sternberg 7/8 1328, som panter Johann og hans bror Helmold skal beholde uden hensyn til den i brevet berørte ombytning af andet pantegods.⁵¹

Det er fra først af Christoffer 2. der er kommet i gæld til ham, og åbenbart med tæft for begivenhedernes videre udvikling, træder han atter i forbindelse med kongen inden dennes tilbagevenden til Danmark; i hvert fald finder vi ham som vidne på Lübeck-dokumentet 30/11 1328⁵² hvor Christoffer stadfæster Lübeckernes forskellige rettigheder i Danmark. Johann knyttes ret nær til kongen, opholder sig hos ham i Ringsted i november 1329,⁵³ og bliver hans slotshøvedsmand og tillidsmand i aftalerne med Johan den milde; 22/9 1330 er han mellem kongens udvalgte vidner ved an-

klagen mod biskop Tyge af Børglum på Viborg landsting.⁵⁴ I den følgende kongeløse tid har han pantegods på Lolland, i mageskiftet af 6/10 1336⁵⁵ lover Johan den milde grev Gert at lade Johann van Plessen beholde sine rettigheder på Lolland til hans pantegods er indløst. Endnu i Valdemar atterdags første tid er han en forgrundsfigur: vidne ved Spandau-overenskomsten 22/4 1340, og på brevene om Stralsunds og Lübecks rettigheder i Danmark 20/5 og 21/5 s. å.⁵⁶ På Stralsund-dokumentet er der ikke andre vidner end ham og biskop Svend af Århus. Slutteffekten er ikke ringere, i 1341 er han opført som vidne 3 gange: først ved Helsingborgaftalen 3/1 1341, hvor Valdemar formelt afstår de skånske landskaber,⁵⁷ dernæst 3 dage senere i Roskilde ved kongeløftet om ikke at bære nag til faderens fjender og overholde stædernes rettigheder,⁵⁸ og endelig i udkastet til kontrakt om Estlands salg dateret Roskilde 21/5 1341.⁵⁹ At det sidste blot er et udkast, øger oplysningens værdi, idet vi finder Johann van Plessen i den blandede flok af tyske og danske adelsmænd der ansås for selvfølgelige vidner ved en landsdels salg. Vi er nu så nær ved den famøse juni 1341 hvor Københavns pantsættelse fandt sted, at man kunne fristes til at tænke sig at det var Johann der modtog pantet — og sveg kongen med det.

Men det er det nok ikke alligevel, for så havde Johann van Plessens saga i Danmark vel været ude så snart kongen var nogenlunde herre i sit eget hus. Men det er den langtfra. Tværtimod må han stadig have været vel anskrevet hos Valdemar, for 15/3 1348 lover han, sammen med to andre mecklenburgske adelsmænd, rådet i Lübeck at skaffe Valdemars anerkendelse af et forlig mellem to borgere i byen, formentlig i egenskab af kongens vasal.⁶⁰ I 1350 er han vidne ved begge forlovelser mellem danske kongedøtre og Mecklenburgs tronarving Henrik 3., første gang ved den ældre (samme år døde) Margretes trolovelse 8/5 i Lübeck, anden gang 23/10 ved Ingeborgs på Tårnberg.⁶¹ Endnu 25/5 1351 er han til

stede i Nykøbing F,⁶² og til og med 1356 optræder han jævnlig i dokumenter fra sit hjemland. Derefter sker det kun undtagelsesvis.

Men nu dukker hans søn af samme navn op, til at begynde med som væbner, første gang 3/4 1354.⁶³ Endnu 24/11 1360 — under krigen i Skåne — er faderen den kendte bærer af navnet, og sønnen hævder sig i kraft af hans ry og som hans stedfortræder:⁶⁴ »Ik Johan van Plesse her Johannes sone, knape, . . .« Hvornår faderen dør, har vi intet vidnesbyrd om, men antagelig optræder han sidste gang som vidne 24/10 1363,⁶⁵ og må da være mindst 70 år gammel. I 1360 opholder den yngre Johann van Plessen sig i hertug⁶⁶ Albrechts lejr, og det er tilknytningen til ham og hans slægt der bringer Johann frem i første linje i Sverige efter kongeskiftet 1364, ligesom det var som fyrstens betroede mand hans far havde vundet indpas i Danmark. Den ydre situation i Sverige er imidlertid anderledes, idet Mecklenburgerne er indkaldt af den svenske adelsopposition, og dette skaber en naturlig kontakt mellem adelsmændene i de indkaldtes følge og den hjemmehørende adel, for Johann van Plessens vedkommende med selveste marsken, Karl Ulfsson af Tofta. Det er som vidne på et diplom der gælder denne vi første gang møder Johann i Stockholm, 14/11 1364. Det er et dokument af stor vigtighed, en erklæring om at Karl ingen panterettigheder skal have i forbindelse med sit ny embede som slotshøvedsmand i staden. Også det næste dokument, 16/1 1367, er udstedt i Stockholm. Det er den fangne Magnus smeks — nødtvungne — bekræftelse⁶⁷ på at Gerhard Snakenborg har afleveret borgen Axevall til kong Albrecht; her er Karl af Tofta også blandt vidnerne, og det fremgår at Johann samt et ellers unævnt medlem af slægten, Godekin van Plessen, har været vidner ved selve afleveringen. Dermed synes dog en fase afsluttet. For fremtiden er han direkte i mecklenburgsk tjeneste, og næste gang vi træffer ham er da Valdemar

atterdags høvedsmænd 21/7 1369 overgiver Helsingborg til hertug Albrecht og Hansestæderne.⁶⁸

Når vi her er gået så nøje ind på den yngre Johann van Plessen, hvis virke jo falder en generation efter de i Förbindelsedikstens Danmarksafsnit skildrede begivenheder, er det p. g. a. hans nære forbindelse med Karl Ulfsson af Tofta, fra hvem en del af traditionsstoffet i denne rimkrønike muligvis stammer, og den deraf følgende chance for at Johann kan være hjemmelsmand til v. 31–40. Er dette tilfældet, er det udelukket at hans far kan være den utro panthaver i København — hvad også Valdemar atterdags senere tillid til ham taler imod; men samtidig sandsynligt at sønnen kan have traditionen — og mundheldet med det dårlige rim — fra ham. Der lader nemlig til at have været en del forbindelse mellem de to fætre, Johann d. æ. og Conrad, idet Johann flere gange er vidne ved fyrstelige bekræftelser m. m. i Conrads favør,⁶⁹ og de også lejlighedsvis er medbekræftere af samme dokument.⁷⁰

Det ligger da indenfor rimelighedens grænse at v. 31–40 i Förbindelsediksten stammer fra de år hvor der var føling mellem Johann van Plessen d. y. og Karl Ulfsson af Tofta, altså midten af 1360erne. Hele Danmarksafsnittet kan være affattet på denne tid, eller resten være ældre og versene om Conrad van Plessen interpoleret. Det sidste er sandsynligst, men uden betydning for nærværende undersøgelse; det der tæller er den overvejende sandsynlighed for at Förbindelsedikstens vidnesbyrd om Conrad kun er en snes år yngre end begivenhederne, så denne forkætrede rimkrønike i det mindste indeholder én oplysning som dansk historieskrivning bør tage højtideligt. Med andre ord: Conrad van Plessen må være en af de »andre« panthavere Valdemar sigter til i brevet til Roskildebispen i juni 1341.⁷¹ At familjeskabet med den hos Valdemar altid betroede Johann van Plessen kan have hjulpet ham til pantebesiddelsen, er derimod kun noget vi kan gisne om.

NOTER OG HENVISNINGER

Gennemgående forkortelser:

DD Diplomatarium Danicum (1938 ff., bindtal og diplomnumre samme i paralleludgaven Danmarks Riges Breve); MU Mecklenburgisches Urkundenbuch (1863 ff.).

1. Med betegnelsen »Sammanfögeningen mellan Gamla och Nya Krönikan« udgivet af G. E. Klemming, Svenska Medeltidens Rim-Krönikor I (1865) s. 171 ff. Udgaven følger det ældste, men for Förbindelsedikstens vedkommende kun næstbedste, håndskrift, Lunds Universitetsbibliotek Medeltidshandskrift 32, fuldført 1480. Jf. min oversigtsartikel om Förbindelsedikten, med litteraturhenvisninger, Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder V (1960) sp. 91–93.
2. Historisk Tidsskrift 5. rk. III (1881–82) s. 353 ff.
3. Jf. især Ingvar Andersson: Källstudier till Sveriges historia 1230–1436 (1928) s. 174 ff.
4. C. E. F. Reinhardt: Valdemar Atterdag og hans Kongegjæring (1880) s. 115, 531; Carl Bruun: Kjøbenhavn I (1887) s. 23.
5. G. v. d. Ropp: Zur Deutsch-Scandinavischen Geschichte des XV. Jahrhunderts (1876) s. 143 ff.
6. (sv.) Historisk Tidsskrift XLIX (1929) s. 317.
7. Her som nedenfor citeret efter Linköping-håndskriftet H 131.
8. Dog regner v. d. Ropp med »noch eine Urkunde . . . , welche wir heute nicht mehr besitzen« foruden den nedennævnte Varbergoverenskomst 18/11 1343, der er kilde for v. 49–88 (anf. arb. s. 145), og Ingvar Andersson har (anf. arb. s. 188 f.) drøftet flere af de nedenfor behandlede danske diplomer, der allerede før 1928 forelå publiceret i svenske kildesamlinger eller Kjøbenhavns Diplomatarium.
9. Jf. Reinhardt: Valdemar Atterdag s. 106, 115.
10. DD 3. rk. I nr. 343 og 386.
11. Altså 4050 mark. En gruppe håndskrifter har 3050, en anden gruppe 14050, der i hvert fald må være forkert.
12. Kommaet tilføjet her, ingen interpunktion i originalen.

13. Jf. Gunnar Knudsen, Marius Kristensen og Rikard Hornby: Danmarks gamle Personnavne I (1936 ff.) sp. 777 ff.
14. Lignende stavemåde som håndskriftets er hyppig i gammeldanske diplomer, jf. Danmarks Stednavne II (1929) s. 7 f., og Johs. Brøndum-Nielsen: Gammeldansk Grammatik II (1932 og 1957) s. 242 f.
15. Byen selv hører næppe med til pantet; formen må opfattes som genitiv, så oplysningen kun gælder de tilliggende herreder.
16. I middelalderskrift er både *un* og *im* 4 næsten ens stave, og forvekslingen hører til de almindeligste. Konsonantfordoblingen er i håndskriftet betegnet ved nasalstreg. Både dette og følgende navn er tidligere gennemskuet af Ingvar Andersson (anf. arb. s. 188 note 2).
17. Sv. Aakjærs udgave (1926 ff.) I s. 20, kommentar II s. 158 f. Lilleherred opgik 1577 i Smørum herred.
18. Jf. eksemplerne henholdsvis Brøndum-Nielsen: Gammeldansk Grammatik II s. 227, og K. F. Söderwall: Ordbok öfver svenska medeltids-språket (1884 ff.) I s. 770 og III s. 464 f., hvor ældste sikre assimilerede eksempel er fra 1500.
19. Om dette herred, der er udskilt af det ældre *Friku hæradh* og første gang omtales 1426, se C. G. Styffe: Skandinavien under Unionstiden (3. oppl., 1911) s. 189.
20. Jf. O. Nielsen, Danske Samlinger for Historie, Topographi, Personal- og Literaturhistorie IV (1868-69) s. 355.
21. DD 3. rk. I nr. 343. Andre dokumenter af interesse for Københavns skæbne i denne tid er nr. 56, 137, 144, 175, 179, 187, 249, og det tidligere omtalte 386 (Varbergoverenskomsten 18/11 1343).
22. Den sandsynlige beliggenhed er i nærheden af Nikolaj kirke, ved Københavns daværende strand, jf. O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse I (1877) s. 54 f., 110.
23. Første gang Gurre omtales er 1361, da Valdemar atterdag stifter et kapel på denne som på flere andre borge. Jf. iøvrigt C. M. Smidt: Gurre (4. udg., 1948) s. 6 f.
24. Det pågældende håndskrift, Linköping H 132, er ganske vist fra begyndelsen af det 17. århundrede, men det er (i en endnu utrykt afhandling, Erikskrönikans omarbejdelse og fortsættelse, der vil fremkomme i Arkiv för nordisk filologi LXXVII, 1962) lykkedes at godtgøre, at det er en afskrift af den senere tabte Codex Rålamb som Johan Hadorph benyttede i sin rimkrønikeudgave (1674-76), og at dets læsemåder ofte kan tages som retningssgivende for valg mellem va-

- rianter i middelalderhåndskrifterne.
25. *torgh* er både i fornsvensk og i gammeldansk intetkøn, og dermed uden flertalsendelse; *torgha* kan kun være genitiv pluralis, og ordet står jo som objekt.
 26. Der er intet regelmæssigt skifte mellem mandlige og kvindelige rim; eksempelvis har v. 41–42 og 45–48 kvindeligt rim ligesom 39–40.
 27. Jf. Hugo Matthiessen: *Torv og Hærstræde* (1922) s. 26, 50, og Aksel E. Christensens *understregning, Kongemagt og aristokrati* (1945) s. 109 og 170, af at pantsættelse indebar overdragelse af suveræniteten.
 28. Den nøjagtige dato kendes ikke, men det er før 15/6 1341 da et bekræftelsesbrev er udstedt. De to dokumenter er trykt DD 3. rk. I nr. 175 og 179.
 29. DD 3. rk. I nr. 187.
 30. I det tredje personregister i MU (XVII, 1897) er der flere usikkerheder og inkonsekvenser. Således indføres der en ekstra 22. Konrad, som til og med 6/5 1352 (XIII nr. 7609–10) synes at være identisk med – vor – 21. Konrad, men fra 1/5 1353 (XIII nr. 7762) med hans søn, 23. Konrad. En vanskelighed bereder det ens segl på sidstnævnte dokument og et fra 25/7 1351 (XIII nr. 7497). Men i nr. 7497 nævnes efter hinanden »Conradus de Plesse et Helmoldus filius quondam Bernardi de Plesse«, dvs. at Conrad endnu lever mens den næste bror, Bernhard, allerede er død; i nr. 7762 siges derimod at »Helmolt vnde Cort uan Plesse, vedderen« har hængt deres segl ved det pågældende salgsdokument. Højest sandsynligt er den ældre Conrad da lige død og sønnen har som det ny familjeoverhoved overtaget seglet. – I det ældste dokument, 29/9 1318 (MU VI nr. 4012), nævnes han udtrykkelig som Helmolds søn.
 31. MU XIII nr. 7788. Her omtales også begge hans brødre som døde.
 32. MU VI nr. 4025. Købesummen for hele øen var 32150 vendiske mark.
 33. MU VII nr. 4433. Faderen nævnes udtrykkelig som død: »olim«.
 34. MU IX nr. 5806. Jf. A. Rische, *Mecklenburgische Geschichte in Einzeldarstellungen II* (1901) s. 37 f.
 35. MU IX nr. 6084.
 36. Samme nr. 6174 og 6182.
 37. Samme nr. 6208 og 6240.
 38. På en indskrift i koret i Franciskanerkirken i Wismar (MU III nr. 1656) – hvis det ikke er hans næstældste søn. Den ældste, Bernhard, nævnes første gang 10/8 1286, og er da allerede ridder (III nr. 1863). Jf. iøvrigt her og i det nærmest følgende artiklen om den adelige slægt (Scheel-) Plessen, *Danmarks Adels Aarbog LI* (1934) s. 95 ff., der dog i

PANTHAVEREN CONRAD VAN PLESSEN

- flere tilfælde ser bort fra medlemmer af 1.-3. slægtled der var virksomme i Skandinavien.
39. At det er den *yngrø* Helmold der lever længst, dvs. at det altid er ham vi finder i diplomerne fra 1304 af, at det er ham der er far til Conrad og hans brødre, og partner i Pöl, fremgår af at han altid står efter Johann Rosendal. Jf. bemærkningerne om Helmold III, MU XI s. 499.
40. DD 2. rk. VI nr. 209.
41. Jf. registrene i DD 2. rk. Dog blander registret i bd. IX Johann Rosendal (van Plessen) sammen med hans søn Johann van Plessen. Faderen har altid Rosendal med, men synes at have opfattet det som sit egentlige tilnavn, da han som ældre kun undtagelsesvis medtager slægtsnavnet.
42. Jf. Danmarks Adels Aarvog LI s. 98 f.
43. I så fald søn af en af de to ældste brødre, antydnet MU XI s. 499.
44. DD 2. rk. IX nr. 20. Udstedt i Nykøbing F. – Johann Rosendal van Plessen står i spidsen for ridderne.
45. Den Rosendal der 2/3 1349 (MU X nr. 6928) nævnes sammen med Johann og Helmold, og i modsætning til disse kun er væbner, kan enten være Heinrich, som måske efter faderens død har optaget navnet Rosendal – jf. at Johann endnu har IVNIORIS i sit segl 26/8 1337 (MU IX nr. 5803), mens det er strøget 30/10 1343 (IX nr. 6350) –, eller en endnu yngre bror. I så fald er Heinrich sikkert død mellem 29/10 1336 (VIII nr. 5708), hvor dette navn sidste gang bruges, og 2/3 1349.
46. MU IX nr. 6236; DD 3. rk. I nr. 290. Jf. diskussionen af dato og identitet i disse to udgaver.
47. MU X nr. 7035.
48. MU VI nr. 4114. I dette dokument anvendes diminutivet Hennink, men 2/11 s. å. (VI nr. 4137) skriver han sig Johann, og står så langt nede at det ikke kan være faderen der sigtes til. Af samme grund må det være ham der 9/10 1320 (MU XXV nr. 13938) er med til at bekræfte fyrstens gave til biskoppen af Havelberg.
49. Han nævnes første gang i denne egenskab 18/3 1329 (MU VIII nr. 5038–39), og mange gange senere. 1336 tager Albrecht 2. selv magten som myndig.
50. I Danmark er denne altid 20/7; men da brevet (DD 2. rk. IX nr. 288) er udstedt af en holstener, kan datoen også være 13/7. – Forinden bevidner han dokumenter af betydning for Danmark 24/7 1321 og 11/3 1323 (DD 2. rk. VIII nr. 360 og IX nr. 12).
51. DD 2. rk. X nr. 40. Brevet er misforstået af F. Bojsen, Af Møns

- Historie II (1906) s. 182, som et udtryk for at brødrene van Plessen ved denne lejlighed opgiver Gedser og Stegeborg, idet han har oversat *behaluen* (undtagen) »istedetfor«.
52. DD 2. rk. X nr. 76.
53. Jf. hans forekomst som vidne DD 2. rk. X nr. 171–72.
54. DD 2. rk. X nr. 243.
55. DD 2. rk. XI nr. 331.
56. DD 3. rk. I nr. 25, 38 og 42.
57. Samme nr. 129. Navnelisten her er rekonstrueret ved hjælp af en gammel svensk oversættelse i håndskriftet Kungliga Biblioteket Stockholm D 2, jf. udgavernes redegørelse s. 113 f.
58. DD 3. rk. I nr. 132.
59. Samme nr. 171. Om det følgende, se drøftelsen dér.
60. Dokumentet er trykt i sin helhed Urkunden-Buch der Stadt Lübeck II (1858) s. 830, i uddrag MU X (nr. 6832), med bemærkning s. 172: »Der oben berührte Vergleich . . . ging Mecklenburg nicht an; die 3 Aussteller obiger Urkunde handelten ohne Zweifel als Vasallen des Königs von Dänemark.«
61. MU X nr. 7076 B og 7130 B. Tilsvarende bind af DD er endnu ikke udkommet.
62. Ved en overenskomst mellem hertugerne af Mecklenburg og Sachsen-Lauenburg, MU XIII nr. 7470.
63. MU XIII nr. 7926. Han er næstældste søn. Den ældste, Reimar, er allerede sammen med faderen vidne da Albrecht 2. 14/2 1351 bekræfter diplomafskrifter i Wismars privilegiebog (MU XIII nr. 7416).
64. Vedheftet tillægsk dokument til en fyrsteaftale udstedt under Helsingborgs belejring, MU XIV nr. 8776 B; aftrykt bagefter teksten s. 637.
65. MU XV nr. 9209. I registret (i MU XVII) regnes der ganske vist med at det er ham der optræder som vidne i Sverige i årene 1364–69, men disse dokumenter bør i stedet tillægges hans søn, hvad der bl. a. fremgår af at de øvrige vidner er ret unge riddere. Når den yngre Johann van Plessen allerede i 1354 nævnes som væbner (og hans far på det tidspunkt må være mindst 60), er det rimeligt at han er slået til ridder mellem 24/11 1360 og 14/11 1364 (MU XV nr. 9306), da vi første gang finder en ridder af navnet som vidne i Stockholm.
66. Mecklenburg var ophøjet til hertugdømme i 1348.
67. MU XVI nr. 9593. Jf. Sven Tunbergs vurdering, Sveriges historia till våra dagar II (1926) s. 276, og Sten Engström: Bo Jonsson I (1935) s. 287.
68. MU XVI nr. 9947. Jf. endvidere nogle opgørelser af krigstilgodehavender fra ham og hans brødre (Reimar og Helmold) i årene 1370–73, MU XVI nr.

PANTHAVEREN CONRAD VAN PLESSEN

- 10111, XVIII nr. 10291 og 10439.
69. Ved bekræftelsen af transaktioner på Pöl 7/1 1328 (MU VII nr. 4889), 14/3 1333 (VIII nr. 5404), 1/5 1335 (VIII nr. 5585) og 21/12 1344 (IX nr. 6470), samt ved Pöl-fætrene's forsoning med Albrecht 2. 29/8 1337 (IX nr. 5806).
70. Ved købet af Pöl 22/11 1318 (MU VI nr. 4025), ved et gavebrev til domkapitlet i Lübeck 9/10 1326 (VII nr. 4767), og ved en fyrstelig byttehandel med klostret Ribnitz 27/10 1336 (VIII nr. 5706).
71. Jf. at 1341 er et af de år hvor vi intet hører om virksomhed fra hans side i Mecklenburg.

EGGERT FRILLES MAGESKIFTE MED VOR FRUE KLOSTER I ROSKILDE

AF THELMA JEXLEV

Når Eggert Frille, der ved fødsel tilhørte en hverken særlig godsrig eller politisk betydelig sønderjysk lavadelsslægt, ved Christian I's tronbestigelse kunne fremtræde som en af landets betydeligste adelsmænd, beroede dette formodentlig på hans fremragende finansielle begavelse forenet med større sprogkunderskaber og mere omfattende juridisk viden, end det var almindeligt i samtiden.

Bortset fra forskellige transaktioner med sit fædrene gods på Ribegnen, koncentrerede Eggert Frille sig om godserhvervelser på Fyn, rimeligvis med sin mødrene arv som udgangspunkt, i øvrigt udnyttede han de muligheder, hans forleninger gav ham. Han startede o. 1430 med pantelenet Orebirk, og hertil kom efter Erik af Pommerns fordrivelse det mere betydningsfulde Hindsgavl. Begge disse beholdt han uafbrudt til sit »fald« i 1468. Også len synes han at have samlet efter et bestemt system, 1442 fik han Skinkelborg på den anden side af Lillebælt og 1448 Møntergården i Odense. I takt med forleningerne voksede hans politiske aktivitet og indflydelse, men endnu i 1440'erne var han trods et mellem-spil som midlertidig indehaver af slotsloven i København og køgemester hos kongen stadig først og fremmest en driftig fynsk landadelsmand. Forbløffende virker det, at han, da han efter Kristofers død bliver kammermester og stedse oftere benyttes i vigtige diplomatiske ærinder, så sent som 1450 og begyndelsen af 1451 kan overkomme at møde personligt på de fynske herredsting for at varetage sine private affærer. Derefter synes der at indtræffe en

pause i den private virksomhed, hvilket formentlig skyldes, at han senest fra efteråret 1451 får sine efterhånden talrige officielle hverv forøget med endnu et, nemlig embedet som lensmand på Københavns Slot. De følgende år er der kun få godshandler, og de afsluttes oftest i København.

For en enkelt af disse godstransaktioner skal der i det følgende gøres nærmere rede. Situationen er den, at hr. Eggert efter anstrengende rejser til Gotland sensommeren 1451 og derpå til Norge den følgende vinter, har slået sig til ro på Københavns Slot i foråret 1452 for helt at hellige sig slottets og kammermesterembedets løbende forretninger. Samtidig har han sørget for at skaffe sig regelmæssige efterretninger om forholdene på Fyn, og således erfarer han da, at fru Tove til Skovsbo, Tove Andersdatter (Hvide), er død. Eggert Frille øjner straks en chance for at gøre en god forretning, idet det lejemål, fru Tove havde løbende med Vor Frue Kloster i Roskilde, nu blev ledigt. Det drejede sig om klostrets gods i Rynkeby — naboby til Skovsbo — som man vel havde modtaget som gave engang i det 13. eller 14. århundrede. Det nævnes ikke i den pavelige stadfæstelse på klostrets omfattende godser i 1257; første gang vi hører om det, er da klostret i 1389 bortlejer det til den fynske adelsmand Folrad Skinkel og hans hustru for et tidsrum af 16 år mod en årlig leje på 6 pund korn at betale i Nyborg.¹ Lejemålet er næppe blevet fornyet, da Folrad Skinkel døde, inden de 16 år var omme. Det er ikke umuligt, at fru Tove sammen med sin første ægte mand har overtaget lejemålet helt fra begyndelsen af det 15. århundrede og beholdt det gennem sit andet ægteskab og derpå følgende enkestand; om betingelserne for hendes lejemål ved vi intet.

For klostret har det været forbundet med et vist besvær at udnytte dette fjerne gods, alle dets øvrige besiddelser lå på Sjælland, så man har utvivlsomt med glæde indledt forhandlinger med en

pengestærk liebhaver som hr. Eggert Frille.² Resultatet blev en lejekontrakt udstedt i København den 1. april 1452, hvorved hr. Eggert fik overladt godset i sin og sin hustrus levetid mod en årlig leje på tre lødige mark, som skulle betales i Roskilde.³ Fremfor at få noget korn i Nyborg måtte pengeafgiften betalt i Roskilde være en afgjort fordel for klostret, men yderligere sikrede man sig i et tillæg, at hr. Eggert — det snarest han kan — skal sørge for at overdrage klostret lige så godt gods i Sjælland. Trods begge parter interesse i et sådant mageskifte varede det dog seks år, før det blev fuldbyrdet, og så måtte hr. Eggert endda udrede en kontant sum til at udligne forskellen.

Resten af året 1452 opholdt Eggert Frille sig fortrinsvis i København, og han har sikkert ivrigt undersøgt mulighederne for at skaffe passende gods til vederlag. Med undtagelse af den københavnske gård, han i 1449 havde erhvervet fra kronen, ejede han næppe gods på Sjælland, og udbuddet var ikke stort. Imidlertid må det dog være lykkedes ham at føre præliminærforhandlinger om køb af noget gods i Herlev, for straks efter sin hjemkomst fra Norge i slutningen af juni 1453 ser vi ham travlt optaget af at skaffe sig skøder på dette gods. Det første og afgørende af de to skødebrev⁴ er desværre meget ødelagt af garvesyre og derfor kun delvis læseligt. Repertoriet har intet kunnet læse af dateringen og støtter sig derfor på de to registranter over den Arnamagnæanske diplomsamling. I den ældste — fra 1732 — angives datoen således: »løwerdaghen ffor wor ffrwe dagh purificationis« og i den yngre på lignende måde. Ved hjælp af den moderne fotograferingsteknik er det lykkedes mig at læse noget mere af teksten, bl. a. står der temmelig sikkert »mcdliii then lø . .«, hvilket skulle bekræfte registranternes læsning. Men et rigsrådsmøde afholdt i København i slutningen af januar 1453 passer meget dårligt med, hvad vi ellers ved om begivenhederne; tilstedeværelsen af de deltagende personer ville

derimod kunne forklares hen på sommeren. Vender vi os derpå til det andet skødebrev, som Eggert Frille ligeledes erhvervede på retterting, viser det sig at indeholde gådens løsning. Også dette brev er noget medtaget, men de fleste ord kan dog læses, og datoen står ganske tydeligt: »mcdliii wor frwe afften som hether visitacionis Marie«. De to breve⁵ hører sagligt nøje sammen, og når dertil kommer, at de er skrevet med samme hånd, vil det næppe være for dristigt at antage, at registranternes »purificacionis« er en fejl-læsning for »visitacionis«; det første brevts dato bliver da 30. juni i stedet for 27. januar.

Sagen forløber da således: den 30. juni 1453 køber Eggert Frille to brydegårde i Herlev af de jyske væbnere Albert Barfod og Erik Pedersen (Glob) af Fjellerup. Disse er begge gift med døtre af den 1440 afdøde Markvard Skiernov og dennes hustru Katrine Pedersdatter Okse. Det drejer sig da vel snarest om hustruernes mødrene gods. Men Peder Okses andre børn har også haft visse rettigheder i godset, dem afkøber Eggert Frille Johan Okse dagen efter ved det andet skødebrev. Heri nævnes endvidere, at Albert Barfod og Erik Pedersen har påtalt dvs. bestridt Johan Okses og hans medarvingers rettigheder. Jeg mener i denne påtale at se forudsætningen for et tredje brev, som ved nærmere granskning hører sammen med de to skødebreve. Når godset i de to rettertingsbreve betegnes som liggende i Herlev i Gladsakse sogn i Støvnæs (Sokkelund) herred, skal dette sikkert tolkes således, at landsbyen Herlev kirkeligt hører til Gladsakse, som ligger i Sokkelund herred, juridisk hører den derimod til Smørum herred. For at undgå senere retstrætter får Eggert Frille derfor — formentlig i begyndelsen af juli — Albert Barfod og Erik Pedersen til at føre sagen frem på Smørum herredsting. Det bevarede herredstingsvidne⁶ er i flere henseender mærkeligt, for det første angiver det året, men savner dagsangivelse, for det andet er flere af udstederne uden tilknytning til Smø-

rum herred, og for det tredie siger brevet ikke, hvilket gods der er tale om, det nævner hverken Eggert Frille eller Okserne. Forbindelsen med rettertingsbrevene fremgår af to momenter: Blandt »uvedkommende« udstedere nævnes ved siden af et par jyske slægtninge af Albert Barfod og Erik Pedersen væbneren Jesper Norby. Om ham ved vi fra et andet brev,⁷ at han på dette tidspunkt var husfoged på Københavns Slot — altså hr. Eggerts betroede mand; senere⁸ træffer vi ham som husfoged på Hindsgavl. Jeg ser heri et stærkt indicium for, at Eggert Frille er initiativtageren. At han også er brevets modtager, tror jeg, fremgår af den samtidige påskrift »Paa thet gotz i Herløffue hooss Købendehaffn«; den svarer i sin form meget nøje til påskrifter på andre Eggert Frille breve.

Da Eggert Frille således på alle måder har sikret sig godset i Herlev, undres man over, at mageskiftet ikke kommer i stand, idet man umiddelbart ville mene, at to brydegårde nogenlunde måtte kunne opveje klostrets gods i Rynkeby, der efter lejen at dømme formentlig har bestået af tre gode gårde. Desværre nævner skødebrevene hverken pris eller afgifter for Herlevgårdene, men deres værdi må åbenbart have været for ringe, så hr. Eggert måtte fortsat se sig om efter mere gods. Opgaven er ikke blevet lettere for ham, efter at han i foråret 1454 var blevet afskediget både som kammermester og som høvedsmand på København. At han fortsat arbejdede hen mod dette mål at fuldbyrde mageskiftet, kan ses af, at han i 1456 købte halvdelen af Rynkebygård samt endnu en gård i Rynkeby. I begyndelsen af 1458 har han en trætte med Lykkerne på Skovsbo (fru Toves arvinger) om noget jord ved Skovsbo, som begge parter gør krav på, juristen Eggert Frille går dog af med sejren.⁹ Da han således har styrket sin position i Rynkeby, må han formodes at have gjort en sidste kraftanstrengelse for at skaffe klostret passende gengæld. Måske har han fået bistand af sin godsrige svigersøn Filip Akselsen (Thott); i alt fald lykkes

det ham at få fat i to gårde i Herlevs naboby Skovlunde, hvordan og af hvem vides ikke.

Endelig fuldbyrdes mageskiftet med udveksling af parternes breve udstedt i Roskilde den 15. maj 1458. Eggert Frille får alt klostrets gods i Rynkeby i Bjerger herred, uden at omfanget deraf specificeres. Til gengæld får klostret først en gård i Herlev, som Peder Ingvorsen bor i og betaler 2½ pund korn af samt småredsler, dernæst to gårde i Skovlunde, som hver giver 2 pund korn plus småredsler, endelig må hr. Eggert dertil betale 80 lybske mark kontant. Indholdet af de to breve er ens, og hertil svarer nøje angivelser af beboere og afgifter, som findes i den rettertingsdom, hvorved Eggert Frille 14 dage senere sikrede sig kgl. stadfæstelse på mageskiftet.¹⁰

Tilbage står da kun at prøve at give en forklaring på, hvorfor der i 1458 kun omtales een gård i Herlev, og hvorfor beboeren er en anden end den, der nævnes i den samtidige påskrift i det delvis ulæselige skødebreve. Bag på 30/6 1453 står der med en hånd, der næppe er meget yngre end brevets, »skødebreff paa the ii garde i Herleff som Mattes Ienss i boer«. Denne Mads Jensen anses for at være identisk med den for Herlev Kirkes fuldførelse virksomme mand af dette navn, han døde 1480, således som det fremgår af hans ligsten. Han må have været en betydelig mand uden dog at være adelig. Det er rimeligvis ham, der nævnes sidst (efter væbnerne) i tingsvidnet fra Smørum herred 1453. Han synes allerede på dette tidspunkt at være bosat i Herlev. Han kan have ejet en selvejergård, hvor han har boet, og desuden bestyret brydegårdene ved siden af. Påskriftens »i boer« skal da ikke tages helt bogstaveligt. Peder Ingvorsen er så navnet på den landbo, der har drevet gården(e). En anden mulig forklaring er, at påskriften er yngre end mageskiftet, så at Peder Ingvorsen er gårdbestyrer i 1458, men dør inden længe og afløses af Mads Jensen til dennes død

1480. Derimod er det utænkeligt, at Eggert Frille skulle have beholdt den ene gård; hvad skulle han med en enlig sjællandsk gård? Desuden kunne dens værdi næppe på nogen måde overstige de 80 lybske mark. Forklaringen må utvivlsomt være, at den ene gård var øde og var det allerede i 1453. At det gods i Herlev, der indgår i mageskiftet 1458, er det samme, som Eggert Frille erhvervede 1453, bevises ad arkivalisk vej. De to skødebreve fandtes sammen med mageskiftebrevet — det af Eggert Frille udstedte exemplar — blandt resterne af Vor Frue Klosters arkiv i den Arnamagnæanske diplomsamling. Når tingsvidnet fra Smørum herredsting ikke er blevet udleveret, skyldes det vel, at dette ikke er et egentligt adkomstbrev.

Da mageskiftet først var kommet i stand, synes det at have stået ved magt fremover. På skiftet efter Ermegard Eggertsdatter forekommer adskillige gårde i Rynkeby, og gården i Herlev kom formentlig til kronen efter reformationen og var blandt de Herlevgårde, som kronen i 1670'erne skødede til overjægermester v. Hahn.¹¹

NOTER OG HENVISNINGER

1. 29. sept. 1389 (Repert. 1. rk. nr. 3713; brevet er nu i Rigsarkivet).
2. Han havde muligvis allerede 1432 erhvervet dele af Rynkebygård, jf. registraturen over Anders Billes breve opbevaret på Søholm (Da. adelige Brevkister s. 106). På grund af brevudtogets knappe form kan det ikke afgøres, om skødet er udstedt til Eggert Frille el. til en anden; det kan evt. være udleveret til Eggert Frille sammen med det senere skøde, 17. jan. 14[5]6, registreret sammesteds.
3. Repert. 2. rk. nr. 129.
4. AM. 482 og 485 in fol.
5. Repert. 2. rk. nr. 216 og 265 (det sidste er trykt i Dipl. Christierni I, s. 55).
6. Repert. 2. rk. nr. 311.
7. 4. okt. 1453 (Repert. 2. rk. nr. 288).
8. 23. jan. 1458 (Repert. 2. rk. nr. 815).
9. 17. jan. 14[5]6 (Repert. 2. rk. nr. 564; William Christensen har påvist, at brevets årstal 1466 må være fejl for 1456); det ovennævnte brev af 23. jan. 1458.
10. 15. maj 1458 (Repert. 2. rk. nr. 853 og 855) og 27. maj 1458 (Repert. 2. rk. nr. 859, trykt Dipl. Chr. I, s. 92).
11. Kronens Skøder II, s. 441 og 448.

SOKKELUND HERREDS GEJSTLIGHED 1645

En kilde til Københavns undervisningsvæsens historie

AF TROELS DAHLERUP

En fremragende kilde til belysning af sjællandske befolkningsforhold ved midten af 17. århundrede har vi i hovedskattemandtallene fra 1645, der ligger som bilag til de respektive lens regnskaber over ekstraskatter (RA.). De er dels behandlede af Johan Grundtvig i Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872 s. 208 ff. og (specielt for København) 1877 s. 129, dels er hele det københavnske skattemandtal udgivet i Kjøbenhavns Diplomatarium (her cit. K. D.) VI s. 231—339 og udgør således en grundpille for studiet af stadens ældre historie.

Som så mange datidige skattefortegnelser lider desværre også denne af den mangel, at flere befolkningsgrupper enten var fritagne for skatten eller også rent skattemæssigt sorterede under andre instanser, hvorfor de enten slet ikke eller i bedste fald kun summarisk opføres her. I Byens Skole (s. 30 f.; 1926) har Hans Kyrre og H. P. Langkilde exerpeteret et dusin københavnske skoleholdere af denne liste for derved at give et indtryk af skolevæsenets datidige tilstand, men uden at bemærke, at ikke blot var samtlige disse skolepersoner angivet uden taksering, men i flere tilfælde opgaves ligefrem årsagen dertil, ofte med et vedføjte »under provsten« eller »betaler til de højlærde«, dvs. at de ifølge deres uddannelse tilhørte den gejstlige stand, hvorfor man principielt ikke kan vente at finde dem opført i byens mandtal.

Selve hovedskatten var blevet vedtaget på et stændermøde i Ringsted 15. maj 1645, og under henvisning til gejstlighedens bevilling tilskrev kongen 22. maj Sjællands biskop, at han skulle lade

denne stands skat indsamle og sende til Rentekammeret med regnskab og mandtal, af hvilke en kopi skulle tilstilles Danske Kancelli (Secher: Forordninger og Recesser V s. 460 f.). Medens hovedexemplarerne er gået tabt, er vi i den heldige situation, at kopierne den dag i dag ligger i kancelliarkivet (D. K., B. 111) indsamlede og ordnede provstivis og — som naturligt er — med ret betydelige forskelle fra provsti til provsti.

Nedenfor aftrykkes mandtallet for Sokkelund herred in extenso (med af mig tilføjede løbenumre), hvorefter følger noter, der for præsternes vedkommende er yderst summariske, da listen kun giver relativt lidt udover Wibergs Præstehistorie. For de øvriges vedkommende — hele vrimlen af degne, skoleholdere og lavere kirkebetjente — vides på forhånd meget lidt, men der er i vid udstrækning henvist til litteraturen (O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie, cit. *Kbh. Hist.*; Louis Bobé: Die deutsche St. Petri Gemeinde in Kopenhagen, cit. *St. Petri*, og samme: Bremerholms Kirke og Holmens Menighed, cit. *Bremerholm*; Hunderup: Lærerstanden ved Metropolitanskolen, cit. *Hunderup*; Ehrencron-Müller: Dansk Forfatterlexikon, cit. *Forfatterlex.*; Marquard: Københavns Borgere 1659, cit. *Københavns Borgere*; samt Langkildes Samlinger på Københavns Stadsarkiv, cit. *Langkilde*).

På dette nye grundlag får vi nu et andet billede af de københavnske skole- og undervisningsforhold. Foruden landets største latinskole med hele 9 lærere fandtes der kirkeskoler ved samtlige nyoprettede sogne, såvel på Christianshavn (med to lærere), i Holmens sogn (dels een ved kirken med to lærere, dels i Nyboder), som for det nye sogn uden for voldene, hvortil kom St. Petri Kirkeskole (for de »gamle« sogne midt i byen har vel latinskolens sinkelektie opfyldt dette behov). Og ligesom Christianshavn endnu var et selvstændigt bysamfund, var dens skole også organiseret som en mindre købstads, dvs. en blanding af dansk og latinsk skole. Blandt

»de offentlige skoler« må vel også regnes Københavns egen skrive- og regneskole, men som et kommunalt foretagende findes denne ikke opført på gejstlighedens liste, hvorfor lederen og hans to medlærere takseredes i byens liste (se efter note 67). Dertil kommer de talrige privatskoler, mindst 20 (hvoraf 4 dog kun findes i stadens hovedskattemandtal) og endelig en pigeskole (se nr. 67).

At en by på Københavns datidige størrelse havde et betydeligt undervisningsvæsen, såvel med klassisk som »reallinie«, kan vel strengt taget heller ikke vække undren. Nok så interessante er forholdene i oplandet, hvor Anders Petersens Degnehistorie kun kender een eneste degn fra denne tid (nr. 79); her konstaterer vi først og fremmest, at næsten ethvert sogn havde flere kirkefunktionærer (hvilket i øvrigt gælder Sjælland som helhed), ja i Lyngby sogn fandtes der såvel substitut som klokker og skolemester, i Hollænderbyen var degnen samtidig skolemester, hvad substitutten i Herlev vel også var, siden han opføres blandt disse, og endelig nævnes udtrykkeligt skolemester i »Offre« (vel Hvidovre, hvor der desuden fandtes substitut, da Rødovre var annekteret »den ny kirke«, hvor degnen ledede kirkeskolen).

Tilmed er dette minimumstal, da der intet er i vejen for, at for eksempel degnen i Tårnby som sin kollega i Hollænderbyen (St. Magleby) kan have drevet undervisning ved siden af sin kirketjeneste, hvilket vist især er sandsynligt ved de kirker, hvor der fandtes flere ansatte; således havde Søllerød både degn og klokker, medens Gladsaxe og Herlev hver havde substitut foruden en fælles »vicarius«. Ganske vist er Sokkelund herred utvivlsomt præget af hovedstadens nærhed, i Smørum herred nævnes udtrykkeligt skolemester kun i Ballerup og i Herstedøster, i Ølstykke herred kun i Slagslunde-Ganløse og i Stenløse-Veksø; gennem disse mandtal får vi dog et væsentligt korrektiv til den hidtidige opfattelse af dansk uddannelses og undervisnings historie.

SOKKELUND HERREDS GEJSTLIGHED 1645

FORTEGNELSE PAA HOFFUIDTSKATTEN [UDSTREGET: MANDTAL]
AFF GEISLIGHEDEN VDI SOCKELUNDS HERRIDT

ANNO 1645

1. M. Oluff Wind for sig, sin hustru och 2 tiennistepiger 2 rdr. 1 mk.
2. D. Lindemand, sogneprest till den tydske kiercke, for sig och sin hustru och 3 tienstetiunde 2 rdr. 24 ß
3. M. Jens Skielderup, sogneprest till S. Nicolai for sig och sin hustru 2 rdr.
For 2 tiennistepiger 1 mk. d.
For en karll, som ey tienner hannem, men er der till huße ½ rdr.
4. M. Anderß Hanßøn, sogneprest till H. Geistiß, for sig, sin hustru och 2 tienstepiger 2 rdr. 1 mk. d.
5. M. Niels Spenderup, sogneprest till Holmen, for sig, sin hustru och 3 stiffsønner 5 rdr.
For 2 tiennistepiger 1 mk. d.
6. M. Niels Aageßøn, sogneprest i Christianshaffn, for sig selff, sin hustru och 3 tiennistepiger 2 rdr. 24 ß
7. M. Jahan Damiani, slotprest, for sig och sin hustru och 2 tiennistepiger 2 rdr. 1 mk. d.
8. M. Peder Iffuerßøn Munch for sig o[c]h Cathrine, s. h. Pederß 2 rdr.
For 2 tiennistepiger 1 mk. d.
For en dreng offuer 15 aar 8 ß
9. M. Hans udi Glaßsaxe for sig och sin hustru 2 rdr.
For en karll ½ rdr.
Tre drenger och to piger 2½ mk. dansk
10. M. Simon for sig och sin hustru, 5 piger 1 rdr., 2½ mk.
11. M. Jørgen udi Hollenderbyen for sig och sin hustru ... 2 rdr.
For 4 tiennistetiunde 2 rdr.
12. H. Niels udi Rødoffre for sig och sin hustru 2 rdr.
For 2 døttre offuer 15 aar 2 rdr.
For en karll ½ rdr.
For en pige 8 ß

TROELS DAHLERUP

13. H. Valentin udi Kongens Liungby for sig och sin hustru	2 rdr.
For en aulßkarll	½ rdr.
For 2 piger och en dreng	24 ß
14. M. Jens Justßon udi Regentzen	1 rdr.
15. H. Baltzer Nielßon, medtienner till Vor Frue, for ßig och sin hustru	1 rdr.
Och for tuinde føre tjenstepiger.....	1 mk. d.
16. H. Søffren Lauritzøn, medtienner ibidem, for sig selff	½ rdr.
For sine 2de tjenstepiger	1 mk. d.
17. H. Anderß Mathißon udi Vartou for sig, sin hustru, tiennistedreng och pige	1 rdr. 1 mk. d.
18. H. Hans Claußon i Tornby for sig, sin hustru, 4 dreng, 3 piger.....	2 rdr. 3½ mk.
19. H. Christen, prest i Tucthußet etc., for sig, hustru och tiennistepige	1 rdr. 8 ß
20. H. Niels Jacobßon, capellan udi Brønshøy, for sig och sin hustru	1 rdr.
21. H. Mathiaß, capellan i Christianhaffn, for sig, sin hustru, 2 tiennistepiger	1 rdr. 1 mk. d.
22. H. Jenß Jacobßon, capellan till S. Nicolai	½ rdr.
23. H. Jørgen Kolding, capellan til H. Giestiß	½ rdr.
24. H. Axell, capellan till Holmen	½ rdr.
25. H. Madtz, capellan till Holmen, for sig, sin hustru och moder	1½ rdr.
For 2 tiennistepiger	1 mk. d.
26. H. Jacob Benedixøn, capellan til S. Nicolai	½ rdr.
27. H. Hans udi Sollerød for sig och sin hustru	2 rdr.
For 3 piger	24 ß
For 2 drenger	1 mk. d.
28. H. Jens Sanderßon udi Giendtofft for sig och sin hustru och datter	3 rdr.
For en karll	½ rdr.
For tuende piger och en dreng	24 ß

SKOLEMESTERE OCH HØRERE,
KLOCHERE, GRAFFUERE

29. M. Søffren Pederßon, skolemester til Vor Frue skole, for sig, hustru och 2 tjenstepiger	1 rdr. 1 mk.
30. M. Jørgen Eilerßon, conrector ibidem	½ rdr.

SOKKELUND HERREDS GEJSTLIGHED 1645

31. Niels Christensøn	} hørere ibidem	½ rdr.
32. Valentin Bendtzøn		½ rdr.
33. Peder Jacobsøn		½ rdr.
34. Jenß Birckerod		½ rdr.
35. Christen Fissing		½ rdr.
36. Niels Oluffßøn		½ rdr.
37. Niels Justßøn		½ rdr.
38. Anthonius Skuler, organista till V. Frue kierche, for sig	½ rdr.	
For sin tiennistepige	8 ß	
39. Peder Nielßøn, hører i Christianshaffn	½ rdr.	
40. Anderß Michelßøn, skolemester till Holmen, for sig och sin hustru	1 rdr.	
For en tiennistepige	8 ß	
41. Jens Christensøn, hører ibidem, for sig	½ rdr.	
42. H. Otte Lauritzøn for sig och sin hustru	1 rdr.	
43. Margrette Møllerß i Lille Caniche Stræde	½ rdr.	
44. Hendrich Skolemester ved den tydske kierche for sig, sin hustru och tiennistepige	1 rdr. 8 ß	
45. Mogns Scholemester i Fiolstrædet for sig och sin hustru	1 rdr.	
For sin tiennistepige	8 ß	
46. Bernhardus Hockelmand, degn och skolemester i Holenderbyen, for sig och sin hustru	1 rdr.	
For sin tiennistepige	8 ß	
47. David Keich[?] paa Kiøbmagergade for sig	½ rdr.	
48. Hanß Bruun paa Nøregade for sig, sin hustru och en pige	1 rdr. 8 ß	
49. Peder Simonßøn i Studiistræde for sig och sin hustru	1 rdr.	
50. Morten Hanßøn i Springgaden for sig och sin hustru	1 rdr.	
51. Peder Simenßøn i Store Lauritz Biørnßens Stræde for sig och sin hustru	1 rdr.	
For en tiennistepige	8 ß	
52. Mette Poffuell Skolemesterß i S. Peders Stræde	½ rdr.	
53. Peder Jenßøn, degn och skolemester til den ny kierche, for sig och sin hustru	1 rdr.	
For en pige och dreng offuer 15 aar	1 mk. d.	
54. Hendrich Jørgenßøn paa Gammel Myndt for sig och sin hustru	1 rdr.	

TROELS DAHLERUP

55. Hans Svendbøn i Lavendelstræde for sig och sin hustru	1 rdr.
56. Johannes Andreæ, cantor til den tydske kierce, for sig och sin hustru	1 rdr.
57. Peder Jørgenbøn i Vlchegaden for sig och sin hustru	1 rdr. 8 ß
58. Madtz Pederbøn ved Vandkonsten for sig, sin hustru och tienstepige	1 rdr. 8 ß
59. Giert Jørgenbøn for sig, sin hustru och en tienstepige	1 rdr. 8 ß
60. Hans Jørgenbøn i Wimmelskafftet for sig och sin hustru	1 rdr.
61. Tommiß Pederbøn i Lavendelstræde for sig och sin hustru	1 rdr.
62. Jens Nielbøn i Magstrædet for sig och sin hustru ...	1 rdr.
63. Lauritz Rolandson i de Ny boder	½ rdr.
64. Anderß Lauritzøn, substitut i Herløff	½ rdr.
65. Samucl Niwenkirch for sig och sin hustru	1 rdr.
66. Poffuel Nielbøn i Lyngby	½ rdr.
67. Dorete Lærmoderß i K.gade	½ rdr.

KLOCHERE

68. Jenß Jørgenbøn, klocher til V. Frue kierce, for sig, sin hustru och datter och tiennistepige	9 mk. d. 8 ß
69. Oluff Muß, klocher til H. Giestis, for sig, sin hustru och en tiennistepige	1 rdr. 8 ß
70. Jens Knudsbøn, klocher till S. Nicolai, for sig, sin hustru och en tiennistepige	1 rdr. 8 ß
71. Madtz Christenbøn, klocher paa Slottit, for sig, sin hustru och en tiennistepige	1 rdr. 8 ß
72. Madtz Pederbøn, graffuer till S. Nicolai, for sig, sin hustru och en tienstepige	1 rdr. 8 ß
73. Peder Jenbøn, graffuer til den ny kiercke, for sig, sin hustru och en tiennistepige	1 rdr. 8 ß
74. Poffuel, graffuer ibidem, for sig, sin hustru och en tienstepige	1 rdr. 8 ß
75. Anderß Christenbøn, graffuer til V. Frue kierce, enchemand, for sig och en tienstepige	½ rdr. 8 ß
76. Jacob Lauritzøn, graffuer til H. Geistiß, enlig	½ rdr.
77. Hans Christenbøn, graffuer til den tydske kierce, for sig och en tiennistepige	½ rdr. 8 ß

SUBSTITUTER

78. Niels Anderbøn i Brønshøj for sig, sin hustru, tiennistedreng, tiennistepige	7 mk. ß
79. Anderß Pederbøn i Kongenß Lyngby for sig, sin hustru	1 rdr.
80. Morten Klocher i Kongens Liungby for sig, sin hustru, tiennistekarl och pige	7 mk. ß
81. Søffren Jenbøn, vicarius i Gladsax och Herløff, for sig och sin hustru	1 rdr.
82. Iffuer Michelbøn i Sollerød for sig och sin hustru ...	1 rdr.
83. Madtz Christenbøn, substitut i Giendtofft, for sig och sin hustru	1 rdr.
84. Olluff Nielbøn, klocher i Søllerød, for sig och sin hustru	1 rdr.
85. Madtz Pederbøn, substitut i Huideoffre	½ rdr.
86. Oluff Nielbøn, skolemester i Offre	½ rdr.
87. Anderß Clemensden, skolemester och degn i Tucthußit	3 mk.
88. Hans Jacobbøn, substitut i Gladsaxe s., er siug och megit fattig	½ rdr.
89. Lauritz Degn i Tornby for sig och sin hustru	1 rdr.
For en dreng och en pige	1 mk. d.

PRESTEENCHER

90. Karen h. Anderßis, fordum capellan i Store Heddinge, i Fiolstræde for sig och sin datter	1 rdr.
For 2 tiennistepiger	1 mk. d.
91. Margrette M. Jespers	½ rdr.
Hendiß tiennistepige	8 ß
92. Karen h. Jacobß till Nicolai for sig	½ rdr.
For sin tiennistepige	8 ß

Summa summarum 110 rdr. 3 mk. d.

Jesper Brochmand d.
e[g]h. handt

NOTER OG HENVISNINGER

1. M. Ole Wind (1590–1646) blev 1645 kgl. confessionarius (DBL XXVI s. 56). Hans efterfølger som sognepræst ved Frue Kirke Erik Olufsen Torm udnævntes 27/6 1645.
2. Dr. theol. Thomas Lindemann (1609–53), førstepræst ved St. Petri Kirke (Kh. Saml. 2 III s. 148 f.).
3. M. Jens Pedersen Schjelderup (1604–65).
4. M. Anders Hansen Colding (d. 1665).
5. M. Niels Christensen Spend (1594–1664), 2. g.m. Anna Lauritsdatter, enke efter sognepræst til Sæby hr. Jens Axelsen Bjørn (d. 1629), jfr. nedenfor nr. 24.
6. M. Niels Aagesen (d. 1659), dansk præst på Christianshavn.
7. M. Johan Damianus (1610–57), dansk slotspræst.
8. M. Peder Iversen Munck (d. 1654), sognepræst til Hvidovre og »Kirken udenfor Nørreport« (om denne se Kh. Saml. 2 I s. 353 ff.), hans hustru Cathrine var enke efter forformanden hr. Peder Nielsen Sæby (d. 1629) og vist også efter formanden hr. Peder Nielsen Slagelse (d. 1644).
9. Hans Nielsen Sæby til Gladsaxe-Herlev (d. 1653).
10. M. Simon Henning (1608–61), andenpræst til St. Petri (jfr. nr. 2).
11. M. Jørgen Harder (ca. 1611–ca. 1670), sognepræst til Store Magleby.
12. Niels Sørensen (d. 1671), kapellan ved Universitetets kirke her.
13. Valentin Hansen Merkel (ca. 1615–84).
14. M. Jens Justesen Berg (1610–84), præst og provst ved Regensen.
15. Balthasar Nielsen (d. ca. 1657), førstekapellan.
16. Søren Lauridsen Bergendal (d. 1680), andenskapellan.
17. Anders Madsen Hjørring (1609–78), hospitalspræst (DBL X s. 284 f.).
18. Hans Clausen Jæger (d. ca. 1676), kapellan ved Universitetets kirke her.
19. Christen Nielsen Skrem (d. ca. 1699).
20. Niels Jacobsen (d. ca. 1654), kapellan, idet sognekaldet var tillagt Sjællands biskop.

SOKKELUND HERREDS GEJSTLIGHED 1645

21. Mathias Winke (Wienecken) (ca. 1625–54), tysk præst på Christianshavn.
22. Jens Jacobsen (d. ca. 1677), andenkapellan.
23. Jørgen Poulsen Colding, d. eller forflyttet ca. 1653.
24. Axel Jensen Bjørn (d. 1691), andenkapellan, stedsøn af nr. 5.
25. Mads Hansen Mariager (d. 1655), førstekapellan.
26. Jacob Bendixen (d. ca. 1659), førstekapellan.
27. Hans Nielsen (d. 1647).
28. Jens Sandersen (d. 1651).
29. M. Søren Pedersen Kallundborg (1607–57) blev 1646 professor (Hunderup).
30. M. Jørgen Ejlertsen (1616–86) blev 1646 rektor.
32. Valentin Bentzen Beck blev student 1642, baccalaureus 1646 (Forfatterlex.).
33. Vel = Peder Jacobsen Holm (1625–98; Forfatterlex.).
34. Jens Jensen Bircherod (1623–86), senere professor (Forfatterlex. og Hunderup).
35. Christen Nielsen Fissing (d. 1646), 1645 sognepræst til Bösarp-Simlinge (Cawallin: Lunds Stifts Herdaminne II s. 163).
37. En Niels Justesen fra København blev 1643 student.
38. Antonio Schuler (d. 1662) var organist her 1643–61 (Hist. Medd. Kbh. 3 VI s. 532 ff.). Mærkeligt nok nævnes ingen organister ved stadens øvrige kirker (om disse jfr. Hist. Medd. Kbh. 3 VI s. 517 f. og 4 II s. 417 f.).
39. Ved oprettelsen af kirken på Christianshavn 1640 fik også dette sogn sin egen kirkeskole, og – ligesom byen havde egen købstadsret – var skolen som så mange småkøbstæders nærmest en blanding af dansk skole og lavere latinskole. Endnu 1647 var Peder Nielsen »medtjener til kirken og skolen«, medens den 1640 udnævnte skolemester Dines Sørensen vel lige er død eller afgået (Kbh. Hist. IV s. 267–69).
40. Allerede 1592 fandtes skole for Holmens børn; ved kirkens oprettelse knyttedes skolen 1628 til den, idet degnen også var skolemester. Anders Mikkelsen Falkenberg var skolemester 1642 til sin død 1654 (Bremerholm s. 189 f. og 251). Hans forgænger, den tidligere skibspræst hr. Anders Lauridsen boede 1645 i Magstræde (K. D. VI s. 248).
41. Ukendt. Andenlæreren var formentlig samtidig kirkens graver (jfr. Kbh. Hist. III s. 335).
42. Hr. Otte Lauridsen Aaby var 1627 kapellan til Slangstrup, derefter skibspræst og holdt efter 1643 at være blevet fradømt kjole og krave dansk skole (Kh. Saml. 3 V s. 348 og 7 III s. 34). Han boede i Magstræde (K. D. VI s. 272).
43. K. D. VI s. 289: Margrete skoleholders selvanden under provsten.

44. Allerede fra 1575 knyttedes byens tyske skolemester til kirken, men først 1641 fik den en egentlig kirkeskole (St. Petri s. 245 f.). Nævnes 1659 (Københavns Borgere s. 50).
45. K. D. VI s. 297.
47. K. D. VI s. 307. Utvivlsomt David Reich, i hvis ansete skrive- og regneskole adskillige af tidens spidser havde gået, således Hans Nansen (Byens Skole s. 31 f.).
48. K. D. VI s. 297.
49. K. D. VI s. 276. 1653 købte Peder Simonsen Aarup en gård i Kannikestræde, 1659 blev han universitetspedel (Kbh. Hist. III s. 330).
50. K. D. VI s. 316.
51. K. D. VI s. 273: Peder *Svensen* skoleholder.
52. Hun levede endnu 1661. 1666 fik Vor Frue Kirke testamentarisk 50 rdl. efter hende (Langkilde).
53. Også »den nye kirke« uden for Nørreport (se note til nr. 8) havde altså sin egen kirkeskole.
54. Mon den 1659 nævnte Henrik Skolemester på Vimmelskaftet? (Københavns Borgere s. 98).
56. Johann Andreas Köhne var ca. 1643–56 kantor ved St. Petri Kirke (St. Petri s. 345).
57. K. D. VI s. 234.
59. K. D. VI s. 238: i Swaldergade, fordreven. Ikke takset.
60. Hans Jørgensen skolemester i Rådhusstræde 1648 (Langkilde).
62. Vel ham, der 1653 blev gift med Anne Jensdatter (Langkilde).
63. Efter anlægget af Nyboder oprettedes også her en kirkeskole under Holmens Sogn. Laurids Rolandsen (1613–61; Langkilde) nævnes 1642 som skolemester her og fik 1649 ny bestalling (Bremerholm s. 194, K.D. III s. 317).
65. Vel den Samuel Skolemester, der uden takst opføres uden for Østerport (K.D. VI s. 329), og som 1659 boede i Teglgårdsstræde (Københavns Borgere s. 108).
67. Da de to andre her opførte kvinder (nr. 43 og 52) formentlig er enker efter skoleholdere, er dette vist det eneste vidnesbyrd om pige- (og småbørns-)undervisning. K. D. VI anfører herudover endnu flg. skoleholdere: Jochum Hesterberg i Østergade (s. 325), Ottneer i Admiralgade (s. 239), Johan og Rasmus uden for Østerport (s. 328 og 332), alle uden takst; medens lederen af byens egen skrive- og regneskole på Amagertorv Willum Trellund som kommunal bestillingsmand takseredes i byens liste for hustru, to hørere, to drenge og to piger (s. 299, Kbh. Hist. III s. 326 f.).
70. Jens Knudsen klokker levede 1659 (Københavns Borgere s. 90).
71. Bente, Mads Klokkers enke, boede 1659 i Studiestræde (ib. s. 106).

SOKKELUND HERREDS GEJSTLIGHED 1645

72. Mads Graver levede 1659 (ib. s. 90).
76. Jacob Lauridsen graver boede 1659 i Bagerens Gang (ib. s. 88).
77. Mon Hans Graver, der 1659 boede i Sjæleboderne? (ib. s. 110).
79. Nævnes 1640 som substitut (Anders Petersen: Sjællands Stifts Degnehistorie s. 20).
90. Anders Andersen Jyde var 1604 kapellan i Store Hedinge og var borte før 1626 (Meddelelse fra genealogen Alfred Larsen, jfr. Præstø Amts Aarbog 1913 s. 40).
91. Enke efter den 1644 afdøde kapellan til Helliggejst mag. Jesper (Caspar) Hansen (Rørdam: Magistre s. 34).
92. Enke efter den 1644 afdøde kapellan til St. Nicolai hr. Jacob Sørensen Bøtger (Glud).

DITMER OG JOHAN BØFKE

To københavnske kræmmere fra enevældens første tid

AF JOHAN JØRGENSEN

I

I året 1681, skriver biskop Jens Bircherod i sine dagbøger, »døde i Kiøbenhavn Ditmår Bøfeke, Raadmand i bemeldte kongelige Residents-Stad, en fornemme, riig Mand og anseelig Negotiant.«¹ 12 eller 13 år gammel var han 1625 kommet til København fra Tyskland, hvor han 1612 var født i Dortmund, og da han 56 år senere stedtes til hvile i det grundmurede, blytækte gravkapel, han havde ladet opføre ved Helligåndskirken — side om side med Griffenfelds kapel — havde en smuk borgerlig løbebane bragt ham rådmandsværdigheden og gjort ham til ejer af halvanden tønde guld.

Om Bøfkes første år i København ved vi så at sige intet, men det er sandsynligt, at han har stået i lære hos en af de ikke få tyskfødte købmænd, der i det 17. århundrede udgjorde et betydningsfuldt element i det københavnske borgerskab. Den første af hans tre »Dyd-Zirede oc Gud-elschende Matroner«, Cicille Clausdatter, kender vi kun af navn. Derimod tyder hans andet ægteskab, med Anne Multerpass, på, at Bøfke var ved at vinde sig en position i den kreds af tyskfødte kræmmere, som hørte til St. Petri menighed.² Svigerfaderen Dietrich Multerpass nævnes i 1630'erne som kirkeværge og har formodentlig drevet en betydelig forretning, i hvert fald hedder det om hans enke Ida, at hun »udi mange Aar efter hendes sal. Mands død (der senest kan være indtruffet 1645) har brugt stor Handeling med linnen kramvarer . . .«. Og at den unge Peder Schumacher o. 1664 havde et så forholdsvis stort be-

løb som 1.500 rd. anbragt hos Dietrich Multerpass d. y., peger i samme retning.³ — Dette giftermål har utvivlsomt været en støtte for den unge fremadstræbende købmand. 1643, da Bøfke åbenbart var ved at etablere sig, kunne han således leje en gård af sin svoger Jochum v. Schlesell, der besad en bryggergård på Amagertorv.⁴ I 1650'rne gør Bøfke sig stærkere gældende. 1650 var han blandt de for en del meget fremtrædende borgere, som hos borgmestre og råd søgte fritagelse for accise, og 1661 underskrev han som en af hovedstadens repræsentanter Enevolds-Arveregeringsakten, den formelle bekræftelse af statsomvæltningen året forud.⁵ Medens han 1645 havde en svend, en dreng og en tjenestepige i sit brød, var han 1658 kommet så vidt, at han kunne erhverve en gård på Amagertorv, hvor han under belejringen havde 4 »tjenere« hos sig. At han samtidigt ansattes til indkvartering af 12 soldater, viser, at han blev regnet for en velstående mand, om end ikke af de allerrigeste, kræmmeren Albrecht Itzen ansattes f. ex. til det dobbelte antal.⁶

Når Ditmer Bøfke således var i god fremgang, er der ikke tvivl om, at det for en del skyldtes hans tredie giftermål. 1655 havde han nemlig ægtet borgmester Hans Nansens datter Maren og var dermed kommet i forbindelse med den kreds, der både politisk og økonomisk gav tonen an. Afgørende var det dog, at Bøfke var en dygtig handelsmand. Hans Nansen har selvfølgelig ikke givet sin datter til den første den bedste.

Om Bøfkes handel kan det siges, at den må have været af et betydeligt omfang. Fra 1640'rne har han haft krambod i byens centrum på Amagertorv. Han har imidlertid ikke ladet det blive ved strøghandel (som for øvrigt uden tvivl har været indbringende). 1650 måtte kræmmeren Cort Trap stille gods og formue som pant for et krav på ikke mindre end 6.870 rd. fra Ditmer Bøfke og en anden kræmmer, der hed Johan Thomsen.⁷ 1657 mø-

der vi ham som importør af silkevarer fra Holland,⁸ og at hans forretninger rakte ud over byens grænser, fremgår af hans strid med den entreprenante ridefoged på Antvorskov og rådmænd i Slagelse Jens Ebbesen, og af hans energiske jagt på Helsingørborgeren Rasmus Brygmand, der skyldte ham 180 rd.⁹

Med adelige har han sikkert haft adskillige forretninger. Blandt kunderne var Sophie Kaas til Bjergbygård i Tuse herred, hvis datter Sidsel Parsberg 1664 måtte anerkende en gæld på 1.500 rd.; et lige så stort beløb havde amtmanden i Holbæk Henrik Thott måttet stille sikkerhed for året forud,¹⁰ og 1668 fik Bøfke en højesteretskendelse over den skånske adelsmand Steen Brahe.¹¹

I 1670'erne var hans højgrevelige excellence, hr. rigskansler Peder Griffenfeld en stor kunde. Det var selvfølgelig en stor ære (og en god reklame); på den anden side forhastede hans excellence sig ingenlunde med betalingen, og det har næppe været uden bekymring, Bøfke ved hans fald har gransket sine regnskabsbøger; 1.765 rd. havde han til gode. Men 1678 — kun et par år senere — kunne han kvittere for pengene, idet der blot var »afhandlet« 165 rd. på fordringen.¹² Meget klogt havde Ditmer Bøfke undgået at knytte sig for stærkt til den faldne storhed, med hvem han dog på forskellig vis må have haft kontakt f. ex. gennem slægten Nansen, i hvilken de jo begge var indgiftet.

En anden prominent forbindelse er i grunden nok så interessant. Det er Hannibal Sehested, på hvis vegne staten gennem rentemester Henrik Müller betalte Bøfke 2.000 rd. Om hele mellemværendet dermed var afgjort, ved vi ikke, så lidt som vi kender dets oprindelse.¹³ Derimod kan det konstateres, at parterne var i kontakt med hinanden i det bevægede år 1660. På dette tidspunkt leverede Ditmer Bøfke nemlig efter Sehesteds ordre en del fine klædevarer, bånd og »spidser« d. v. s. kniplinger til hoffet.¹⁴ Dette er værd at lægge mærke til. Den forsigtige kræmmer synes nemlig

ellers stedse at have holdt sig fra de spekulationsprægede statsleverancer, der for mere end een københavnsk storkøbmand var vejen til ros og magt og påfølgende fallit. Vi tør måske tro, at han med denne leverance har gjort Sehested en tjeneste.

Overhovedet synes Bøfke at have stillet sig positivt til det nye regimente. Som medlem af »de 32 mænds« forsamling, hvis formand han var en tid, og fra 1672 som rådmand tog han del i byens styrelse. Da de københavnske magistratsposter besattes rent politisk, kan man gå ud fra, at regeringen har anset ham for pålidelig. Det vidner også om et godt forhold til magthaverne, at han, da han efter 14 års ventetid omsider fik sin betaling for den tidligere omtalte leverance, kunne få udlagt noget gods i Gudbrandsdalens fogderi i Norge i stedet for den anvisning på alunværket i Skåne, som først var tiltænkt ham. Ganske vist var alunværket et ret livskraftigt foretagende, men for en dansk måtte værdien af sådanne interesser på svensk grund i de tider tegne sig højst usikker.¹⁵

I sine sidste år var Bøfke optaget af forvaltningen af den formue, som en menneskealders handel havde indbragt ham. 1671 havde han fået kgl. konfirmation på sit testamente.¹⁶ 1677 døde hans hustru, og senest 11. marts 1679 havde han opgivet ledelsen af handelen fra kramboden. Denne dag udstedte nemlig kræmmeren Hendrich Matthias Hasselmand en obligation på 12.393 rd. til Bøfke, utvivlsomt som betaling for varelageret, idet vi ved, at han lejede boden og nogle værelser og betalte kost for sig og sine tjenere. Spørger man, hvorfor ikke en af familien — f. ex. sønnen Jørgen, der også var kræmmer — overtog boden, er det vanskeligt at give en forklaring. Måske har hensynet til børnene af tredie ægteskab spillet ind, idet Jørgen stammede fra det første eller andet.

Så omfattende handelen fra kramboden end synes at have været,

var den dog i Bøfkes senere år kun en mindre del af hans forretning. I søhandel havde han interesser af et lignende omfang. Hans andel i Islandske Kompagni udgjorde 10.674 rd. Hertil kom en mindre post, ca. 1.800 rd., i de ost- og vestindiske kompagnier og to skibsparter á 100 rd. — dette sidste er dog for bagateller at regne, en halv snes år senere har vi eksempler på, at enkelte har haft omkring det tidobbelte.

Medens Ditmer Bøfke således havde ret betydelige midler bundet i egentlige handelsforetagender, havde han dog, som allerede antydet, i en del år haft sin hovedinteresse andetsteds, nemlig i pengehandel. Alene den omstændighed, at han ved sin død lå inde med 16.000 rd. i rede penge, er et vidnesbyrd om, hvor han nu havde sit operationsfelt. Vi står her uden tvivl overfor hans »varelager«. Efter en højst beskeden entré på det københavnske lånemarked i 1649, da han formedelst 90 sletdaler fik pant i en våning i Peder Hvidtfeldtsstræde,¹⁷ blev han i 1660'rne og 1670'rne en kendt mand på bytinget, i hvis pantebøger han gang på gang nævnes som långiver snart til store, snart til små.

Selv om Bøfke i regelen fik sikkerhed i fast ejendom eller kaution, er det vistnok kun i formen, hans pengeanbringelser kan side-stilles med den »passive kapitalisme«, der var et almindeligt og noget betænkeligt træk i byens økonomiske liv halvandet hundrede år senere.¹⁸ Hans penge kom i vid udstrækning erhvervslivet til gode. Hofslagter Niels Olufsen, handelsmand og godsejer, fik 1666 et lån på 3.500 rd., der blev indfriet 1674.¹⁹ Severin Lauritsen til Sparresholm af den bekendte slægt fra Præstø udstedte 1670 en obligation på 4.100 rd., og allerede to år senere kvitterede Bøfke for pengene.²⁰ Endnu hurtigere var kræmmeren Daniel Ralfs til at betale tilbage. 1671 havde han stillet sin gård i Højbrostræde som pant for et lån på 3.000 rd., og inden et år var gået, havde tilbagebetalingen fundet sted.²¹

Disse ret store og forholdsvist hurtigt afviklede forretninger har utvivlsomt været indbringende. Det må nemlig være tilladt at tvivle på, at Bøfke har ladet sig nøje med den lovbefalede rente. Selv om formaliteterne synes at have været i den skønneste orden, gør man sikkert klogt i at lægge mærke til, hvad Holberg — som afgjort var en kender — har at fortælle om den slags forretninger: »... man tar aldrig aabenbare meer end 5 pro Cento for ikke at give Forargelse, men underhaaden, paa det Loven ikke skal brydes, lader sig af Debitorerne betale 20 pro Cento forud . . .«. ²² Hvorledes det nu end forholder sig, er det givet, at rede penge har været et meget stærkt aktiv i genopbygningsperioden efter Svenskekrigene, og at Ditmer Bøfke har været blandt dem, der så og udnyttede mulighederne. Det interessante ved ham er nu ikke så meget, at han blev en rig mand derved — det var han nemlig ikke alene om — men at vi kan danne os en forestilling om de retningslinier, han fulgte, gennem den fortegnelse over obligationer og gældsbeviser, som blev optaget ved hans død 1681. Hans formue i sådanne papirer udgjorde da det meget anselige beløb af 134.932 rd.

Statspapirer synes han så vidt muligt at have undgået, der fandtes blot et par kongelige obligationer fra den skånske krigs tid, da det var svært at undslå sig, på tilsammen 4.301 rd.

Mere interesserede han sig for statsmændene. Vi kan opstille følgende virkelig repræsentative liste over fornemme debitorer:

Generalkrigskommissær og gehejmeråd Otto Pogwisch	9000 rd.
Vicekansler, tidligere vicestatholder i Norge Ove Juul	2000 rd.
Gehejmeråd Oluf Rosenkrantz	1600 rd.
Generalfiskal Christian Petersen	1250 rd.

Af disse synes kun Pogwisch at have måttet stille pant, meget fornuftigt, eftersom denne godssamler døde som fallent;²³ men

hvis Bøfke har anset store titler for tilstrækkelig garanti, har han ikke taget hensyn til enevældens specielle politiske klima. Oluf Rosenkrantz' afvigende meninger, der ikke mindst økonomisk kostede ham dyrt, har således gjort hans gældsbevis værdiløst.

Selvfølgelig har det altid sin værdi at være i kontakt med regeringskredse, men om Bøfke har haft noget udbytte af disse forbindelser, lader sig næppe opklare. Man befinder sig på mere sikker grund over for hans andre debitorer blandt adelen og godsejerne. Her er der sikkert kun tale om forretningsforbindelse i ordets egentlige forstand. Listen er for øvrigt ikke lang, Hans Friis til Clausholm, som 1678 havde lånt 4.500 rd., og kansler Peder Reedtz' enke Anne Ramel, som året efter havde lånt 1.000 rd. og transporteret baron Fiurens obligation på 2.000 rd., er de vigtigste. Nogle små tilgodehavender hos Henrik Bjelke (500 rd.) og Tage Krabbe (200 rd.) vejer ikke tungt. Endelig viser et gældsbevis fra Hille Rosenkrantz på 100 rd., at Bøfke har optrådt som pantelåner, fruén måtte nemlig stille et sølvskrin som underpant.

Føjer vi til dette, at Bøfke havde placeret c. 10.000 rd. i Norge, vistnok hovedsagelig betalingen for den tidligere omtalte statsleverance, har vi gennemgået hans interesser hinsides Københavns volde. I sig selv en hel formue — over 40.000 rd. — men dog knap nok det halve af, hvad han havde anbragt hos sine medborgere. Ditmer Bøfke disponerede her anderledes end den række af hans standsfæller, som efter adelsprivilegiernes bortfald i 1660 satte deres midler i jordegods og blev proprietærer. At Bøfke har vidst, hvad han gjorde, må anses for givet. Gennem en menneskealder havde han været aktiv næringsdrivende i København, som medlem af de 32 mænds forsamling og senere som rådmand må han have haft et særdeles grundigt kendskab til sin bys erhvervsliv og dets muligheder. Listen over de københavnske debitorer bliver altså en ikke ringe kilde til oplysning om byens næring.

Wolfgang Heimbach, »Slotsskriveren« eller »Vexcleren«. Rosenborg

JOHAN JØRGENSEN

Iøjnefaldende er en række lån til folk af mellemstanden. Skomager Augustin Clausen har givet pant i sit hus i Klosterstræde for 333 rd., rebslager Niels Mogensen i sit i Rådhusstræde for 400 rd., snedker Johan Hahn i Fiolstræde har lånt 400 rd., musikanth Christian Jørgensen i Lars Bjørnsstræde ligeledes 400 rd. Og så videre. I alt var 34 eller godt en trediedel af Bøfkes obligationer på beløb mellem 50 og 800 rd. og næsten alle med københavnske huse som pant. Tilsammen repræsenterede de en pålydende værdi af 12.000 rd. Denne anbringelsesmåde må have givet nogen ulejlighed ved indkrævning af renter og eventuelt også kapital, men den må regnes for en af den tids sikreste, således brugtes den ofte af kirker, hospitaler og lignende stiftelser.

Langt større interesse har en del større låneforretninger til handelsfolk. Næsten alle navnene genfinder man i kræmmerlavets lavsbog. Der er tale om følgende:

Wulf Petersen,	optaget i lavet 1664, lån på	1.400 rd.	1669
Jørgen Bøfke,	» » »	1672, » »	4.950 rd. 1673
Hans Petersen			
Ziegelblatt	» » »	1672, » »	2.700 rd. 1672
Bartel Biskop,	» » »	1652, » »	4.800 rd. 1673—74
Gert Pohlman,	» » »	1672, » »	2.000 rd. 1677 og 1.000 rd. 1679
Bartold Stuve,	» » »	1660, » »	2.000 rd. 1678
Morits v. d. Thie og	» » »	1651,	
Johan Bøfke d. y.,	» » »	1673, » »	3.000 rd. 1678
H. M. Hasselman,	» » »	1681, » »	12.393 rd. 1679
Rasmus Cornelisen,	» » »	1675, » »	4.000 rd. 1679
Lorenz Mohr,	» » »	1675, » »	3.500 rd. 1681
Hendrich Adriansen,	» » »	1678, » »	2.000 rd. 1681.

Altså 12 kræmmere, der skyldte Bøfke tilsammen 43.743 rd. Her til slutter sig andre næringsdrivende som vinhandler Niels Pedersen på Amagertorv (1.500 rd. i 1677), og hans kollega Christian Sørensens Eberløf i Vingårdsstræde (1.000 rd. i 1681). To bryggere skyldte 1.333 rd. og 1.800 rd., buntmageren Peter Rebstorp ved Stranden 2.500 rd. og en smed på Nytorv ved navn Niels Jensen 1.000 rd. Til de næringsdrivende må man vel også regne proviantmester ved flåden Hans Brandt, som af Bøfke havde købt Hans Nansens gård i Kompagnistræde og ved den lejlighed havde givet ham en obligation på 3.000 rd. Det samme gælder prokurator Andres Larsen Buch i Pilestræde med 2.000 rd. og købmandsenken Margrete Havemand, Lyder Styfkens, der 1674 — måske ved Didrik Multerpass d. y.s mellemkomst — han var i hvert fald blandt vitterlighedsvidnerne — havde lånt 2.650 rd., samt lægen dr. Henrik Schrizmeier, der en tid havde været medikus hos enkedronning Sophie Amalie, og som havde givet forsikring i »den forgyldte gård« i Højbrostræde for et lån på 2.000 rd.

Det var således hverken få eller små summer, Ditmer Bøfke havde placeret hos sine medborgere. Især er det interessant at se ham finansiere unge kræmmere, og det ikke blot sønnen Jørgen og slægtningen (brodersønnen?) Johan d. y., hvilket turde vidne om en ret optimistisk vurdering af dette erhvervs muligheder. Hvad der gælder kræmmerne, gælder tillige vinhandlerne, bryggerne og buntmageren, der ligeledes hver på sin vis levede af at forsyne befolkningen med mer eller mindre luxsprægede forbrugsvarer. Selv om behovet for disse varer var stort, var handelen dermed dog ingenlunde risikofri. Bl. a. fordi regeringen, hvad vi senere skal vende tilbage til, med passende mellemrum søgte at standse eller hæmme importhandelen og således truede med at afskære tilførselen af de efterspurgte fremmede tekstiler, vine o. s. v. Ej heller var fallit noget ukendt fænomen blandt kræmmerne, af de yngre

måtte således Rasmus Cornelisen og Lorenz Mohr standse deres forretninger lidt ind i 1680'rne.

Ikke desto mindre har Bøfke sikkert i det store og hele skønnet rigtigt, når han anbragte så stor en del af sine midler i københavnske ejendomme og forretninger. Hovedstaden var i disse år inde i en kraftig udvikling, der bl. a. gav sig til kende ved en stærk væxt i indbyggertallet. Oven i købet medførte byens egenskab af regeringssæde og den store garnison, at en ikke ringe del af det øvrige lands indkomst forbrugtes her, som det også fremgår af den kendsgerning, at København havde et kæmpemæssigt indførselsoverskud. En kræmmer kunne, alt taget i betragtning, godt tillade sig at se lyst på fremtiden.

Ditmer Bøfke overlevedes af to sønner. Den ældste, Jørgen,²⁴ fulgte i faderens spor. 1672 indtrådte han i kræmmerlavet, og omtrent samtidigt ægtede han kirkeværgen og kræmmeren David Mohrs enke, der vistnok hed Susanna Egenhoff. Faderen hjalp ham som nævnt med et betydeligt lån, og den forretning, han drev i sin gård på Amagertorv, har næppe hørt til de små. Som faderen blev han medlem af de 32 mænds forsamling og derpå, i 1688, rådmand. 1687—96 ejede han Sandholmgård, og 1694 blev han regnet for så velstående, at han mentes at kunne yde et statslån på 2.000 rd.²⁵ — en tillidserklæring, han har modtaget med den i sådanne tilfælde brugelige beskedenhed, noget lån synes han i hvert fald ikke at have givet. 1694 ægtede han biskop Hans Wandals datter Maren, som overlevede ham efter et barnløst ægteskab; og da hans børn af første ægteskab alle synes at være døde som små, uddøde den borgerlige gren af slægten med ham 1699.

Medens Jørgen Bøfke således med held holdt slægtens position i borgerstanden, gik halvbroderen Hans over i den nye embeds- og godsadel. Som dattersøn af Hans Nansen fik han 1682 våben-

brev. To år efter blev han assessor i Kammerkollegiet og medlem af Kommercekollegiet, hvor han dog ikke synes at have gjort sig særlig gældende, måske fordi han allerede 1687 blev viceamtmand og 1693 virkelig amtmand over Antvorskov og Korsør amter, for så året efter at blive udnævnt til etatsråd og amtmand for Bornholm.²⁶ Gennem sit ægteskab 1684 med diplomaten Conrad Biermann v. Ehrenschilds datter Anna Maria knyttedes han til ledende kredse, en tilknytning, der styrkedes ved søsteren Maries ægteskab med rentemester Henrik v. Stöckens søn.²⁷ Noget særlig aktivt medlem af den toneangivende kreds har Bøfke næppe været. Mest har han vist interesseret sig for sit gods Førslevgård, hvis tilliggende han forøgede.²⁸ Med Hans Bøfkes eneste søn Conrad, der synes at have været ganske ubetydelig, og som kun gjorde sig bemærket ved at tabe store summer i kort- og terningspil,²⁹ uddøde 1739 også den mandlige adelige linie.

II

Samtidigt med Ditmer Bøfke levede i København en broder til ham ved navn Johan (d. æ.). Også han var kræmmer, 1642–55 havde han nogle småleverancer til staten af isenkram og sadelmagerarbejde.³⁰ Selv om han ikke nåede broderens position, må han dog have hørt til standens mere fremtrædende medlemmer, fra 1645 og til sin død tyve år senere var han ejer af en gård på Amagertorv,³¹ der ikke netop var småfolks kvarter. Da kræmmerlavet 1651 skulle organiseres, var han blandt de 8 fornemste og ældste, der skulle opsætte artiklerne; som broderen var han 1661 blandt de københavnske underskrivere af Suverænitetssakten, og ligesom denne var han medlem af de 32 mænds forsamling. Vi tør af disse få efterretninger skønne, at også Johan Bøfke har været en dygtig mand.³²

I kræmmerlavets lavsbog støder man imidlertid endnu en gang

på navnet Bøfke. Ved oprettelsen 1652 nævnes nemlig også en Jørgen Bøfke som medlem. Det er nærliggende at tro, at han har været i familie med Ditmer og Johan, men noget sikkert ved vi ikke. Ligeledes er det uvist, om han var den »euentyrer Jørgen Bøfike«, der i 1632 handlede med kammerdug under herredagen i København.³³ Derimod er der næppe tvivl om, at han var den Jørgen Bøfke, der 1654 begravedes i S. Nicolai Kirke,³⁴ og som efterlod sig to sønner, Jørgen og Johan. Førstnævnte træffer vi 1666 som lærling hos kræmmeren Christen Michelsen Sandbiørg,³⁵ hans løbebane blev imidlertid kort, allerede 1670 døde han og begravedes i faderens gravsted. Heller ikke hans broder fik noget langt liv, men da han 11 år senere endte sine dage, havde han etableret sig som selvstændig forretningsmand — selvfølgelig som kræmmer.

Familien holdt sig strengt til faget. Johan Bøfke d. y.s to søstre ægtede hver sin kræmmer, den ene Oluf Wit, den anden Jørgen Finchenhof, medens moderen på sin side indgik nyt ægteskab med kræmmeren Jørgen Wit. Jørgen Wit, der altså var Johan Bøfke d. y.s stiftfader, har haft en vis position. I maj 1658 var han med til at underskrive borgerskabets forslag til magistraten om de privilegier, som kongen havde lovet byen; fra hans gård på Købmagergade gik under belejringen 4 mand til volds »med fuld gevær«, og senere var han, som sin slægtning Oluf, blandt de 32 mænd.³⁶

Da Johan Bøfke d. 26. maj 1673 blev indskrevet i kræmmerlavet, fulgte han altså slægtens skik. Han handlede også i overensstemmelse med skik og brug, da han 6—7 år senere giftede sig standsmæssigt med kræmmeren Daniel Ralfs' enke Karen. Herved blev han stiftfader til Daniel, Anna Cathrine og Maria Margrethe Ralfs, af hvilke den ældste var 17 år. Har deres moder således ikke været purung, har hun til gengæld haft noget til bedste, bl. a. en

stor gård i Højbrostræde. Ægteskabet blev imidlertid ikke af lang varighed. På en kombineret bryllups- og forretningsrejse til Holland døde begge ægtefæller med kort tids mellemrum i Amsterdam. Hjemme i København måtte man derfor skride til afvikling af forretningen, opgørelse af boet og opløsning af hjemmet.

Nu har skæbnen villet, at vi kender hele denne opgørelse. Det er muligt i store træk at gøre rede for ægteparrets forretninger. Ved de uventede dødsfald kastes skarpt lys over hverdagens handel ogandel.

Både ved gården i Højbrostræde og ved en anden gård, som lå på Købmagergade, blev der drevet handel fra kramboder. Den efterladte varebeholdning vurderedes til 25.690 sletdaler eller godt 17.000 rd. Hovedsageligt sikkert klæde- og silkevarer, bånd og »spidser« samt smykker. Fra Lübeck var der netop ankommet en kuffert med kostbarheder, bl. a. en ring med en stor diamant, et brystsmykke med krone over og fuldt besat med »rosenstene«, to små sorte »amelerede« (emallerede) armbånd med »rosenstene« i låsene og en guldkæde — og fra Amsterdam var der kommet et urværk. Bøfke eller rettere Bøfke & Ralfs, vi har jo to sammen sluttede forretninger for os, havde vidtstrakte handelsforbindelser. Det blev gjort op, at gælden i alt var 67.891 sldr., og at godt og vel en trediedel, 23.958 sldr., tilkom udlændinge. Vigtigst var tydeligvis forbindelserne i Amsterdam, hvor Bøfke & Ralfs havde 15 kreditorer, som sammen med en mand i Leyden havde krav på tilsammen 12.000 sldr. Flere af disse handelshuse i Amsterdam har sikkert været faste forbindelser. På rejsen boede Bøfke og hans hustru hos David Røtgers, hvis fordring udgjorde 2.000 sldr., blandt kreditorerne var også David Røtgers d. y. med 320 sldr. og Abraham Røtgers med 415 sldr. Sammen med Philip Røtgers finder vi samtidigt Abraham som leverandør til den helsingørske købmand Rasmus Broch, der skyldte dem c. 1.000 sldr.³⁷ Familien

har måske haft handel på Danmark som speciale. En anden af de større leverandører, Peter Blesem, der krævede 2.260 sldr. efter Bøfke, havde et par år senere et tilgodehavende hos den tidligere nævnte Rasmus Cornelisen på 675 sldr. Disse småtræk viser, at forbindelsen med Amsterdam nok var af betydning for Bøfke & Ralfs, men at den på ingen måde kan kaldes dominerende, hverken når man betragter de enkelte firmaer hver for sig eller som en helhed.

Næst Amsterdam fulgte Hamburg, hvor 18 forskellige firmaer havde c. 10.000 sldr. at fordre. Også her må der have været tale om en række faste forbindelser. Der var Jørgen Erichsen, som også handlede med Rasmus Cornelisen og Christian Claudi i København samt med Hans Wichmand i Odense;³⁸ Jochum Lütken, hvis arvinger 1698 havde penge til gode hos Jens Nielsen Bitsholts enke i Kalundborg;³⁹ Wentzhart & Ployart genfindes blandt Claudis kreditorer, medens David og Ditlev Stoltey samt Ludolf Motfeld tillige stod i forbindelse med Rasmus Cornelisen. Særlig interesse har dog Gebhart Lübken's fordring på 1.062 sldr. Hans navn var velkendt for danske kræmmere. Nogle år senere blev der i Vesterport pågrebet en handelstjener med fremmede, forbudte silkevarer. Det kom frem, at han stod i Lübken's tjeneste, og at hans papirer indeholdt navnene på »næsten alle« kræmmere i København, det øvrige Danmark og en del af Norge.⁴⁰ Har dette været en overdrivelse, så er det dog sikkert nok, at Lübken har været stærkt engageret i handel på Danmark. Han optræder også blandt Claudis og Rasmus Cornelisens kreditorer, ligesom han handlede med den tidligere nævnte Rasmus Broch i Helsingør.

Om de to faste punkter i Bøfkes & Ralfs udenlandske forbindelser, Amsterdam og Hamburg, grupperede sig en række andre. Bemærkelsesværdigt er det, at der meldte sig ikke mindre end 6 kreditorer fra London, ganske vist beløb deres fordringer sig kun til

knap 1.000 sldr. tilsammen, men vi tør dog anse forbindelsen for ret stabil. Derimod siger det ikke noget om forbruget af engelske varer i Danmark, at forretningerne synes at have været af beskedent omfang, den direkte kontakt var ringe, men via Amsterdam og især Hamburg har engelske produkter sikkert fundet vej til landet; rådmænd Hans Pedersen Bladt, der 1673 bekendtgjorde, at han havde et parti engelsk klæde at forhandle, har dog måske handlet direkte på England.⁴¹ — Mere spredt og tilfældige synes forretningerne at have været med andre fremmede. En fordring fra Bremen lød på 762 sldr., en fra Lübeck på 126 sldr. Thomas Winnef i Danzig skyldte 22 sldr. og Hans Ehlers i Hamburg 140 sldr.

Disse mellemværender viser tydeligt, at Bøfke & Ralfs ganske overvejende har optrådt som importører. Deres handel har afgjort ikke fremmet hin »gunstige handelsbalance«, der var det store mål for den tids økonomiske politik. Vi finder da også kræmmerne i skudlinien, hver gang regeringen foretager sine merkantilistiske fremstød. I 1676 indstillede Kommercekollegiet således, at kongen burde forbyde franske manufakturer, vin og salt i sine riger og lande. Frankrig havde netop på skæbnesvanger vis taget parti i den skånske krig ved sin krigserklæring til Danmark — og kollegiet var med tragikomisk nidkærhed strax på pletten. Det var nemlig gavnligt for landet, udviklede kollegiet, at pengene for allehånde sådanne »frantzösche Bagateller, Galanterier og Manufacturer ikke saa mangfoldig ud af Landet førtes«, kongens undersætter kunne let undvære de fleste, og en del kunne gøres her. Tilmed var det også et tjenligt middel mod den »her til dags mer og mer opstigende og tiltagende Hoffærdighed udi Klædedragt, der enhver de frantzösche Noder og Moder vil efterfølge . . .«. Fransk vin og salt, »som Landet ikke vel kan undvære«, burde dog »ikkun pro forma« forbydes. Men guld- eller sølvkniplinger, galoner, knapper og andet guld- og sølvarbejde skulle absolut forbydes.⁴²

Adressen var således ikke til at tage fejl af, men så længe krigen varede, kunne kræmmerne være rolige. Der var hverken tid eller kræfter til en aktiv økonomisk politik fra regeringens side. Anderledes stillede det sig efter fredsslutningen. Da blev truslerne til alvor, manufakturer oprettedes, privilegier og importforbud udstedtes. Kræmmerne havde indflydelsesrige fjender. Det nyoprettede silkemanufakturs interessenter har således næppe talt for døde øren, når de 1681 gjorde opmærksom på, at der til en import af silkevarer på 200.000 rd. svarede råstoffer af en værdi af 15.000 rd.⁴³ Selv om interessenternes beregning absolut ikke var uvildig, er det givet, at handelen med kramvarer har været belastet med særdeles høje omkostninger ikke mindst i form af avancer, der skulle dække den ikke ubetydelige risiko, som fulgte med den udstrakte kreditgivning. Når det trods alle anstrengelser ikke lykkedes at sætte en stopper for kræmmernes valutaforbrugende handel gennem manufakturernes, skyldtes det bl. a. netop denne kreditgivning, som Bøfkes forretninger giver et så udmærket eksempel på. Systemet var vel indarbejdet og forbindelserne faste. Vi har set, hvorledes dette gjaldt Bøfkes indkøb i udlandet, og skal erfare, at hans handel hjemme havde ganske samme karakter.

Blandt de hjemlige forbindelser må først nævnes kræmmeren Lambert van der Tiel, der figurerede under rubrikken »Tilstående gæld som er dubious« med den nette sum af 9.524 sldr. Tiel, der var hollænder, var et forargelsens tegn for kræmmerlavet, der gentagne gange klagede over hans pågåenhed. Skønt han oprindeligt var flygtet til Fredericia på grund af gæld, havde han fået tilladelse til at nedsætte sig i København som lærredskræmmer, når han havde taget borgerskab og indgivet sig i lavet; skønt Tiel ikke havde opfyldt i det mindste den sidste af betingelserne, havde han snart etableret sig i en krambod over for Holmens port. Her handlede han med allehånde engelske, franske, hollandske og andre

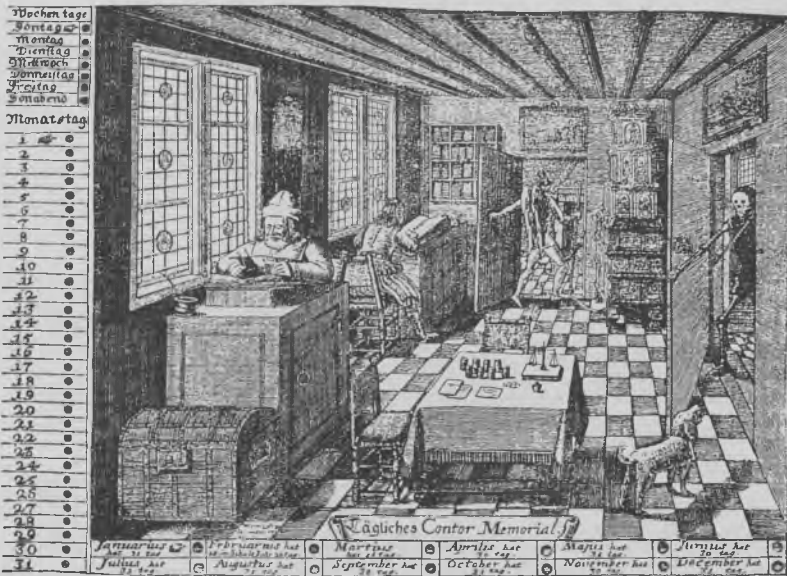
udenlandske varer »det ganske Kræmmerlav til største Præjudis, Skade og Bespottelse«. Tiel var gået fallit i Holland, hed det videre i lavets klage, og havde aldrig lært »denne Handling«, hvorfor han — og her kommer et højst delikat punkt i klagen — antog »de meste Varer af andre i Kommission, sælger og afhænder dem for en ringe Provision paa usædvanlig, imod Privilegierne, gode Forordninger og egne Vedtægter stridende Manér og Maade og derfor alene er kapabel alle andre, som slige Varer føre, at kuld-kaste og ruinere«. ⁴⁴ Med andre ord tillod Tiel sig at underbyde de andre kræmmere, og hvad værre var, »andre« som Bøfke, der oven i købet stod i lavet, forsynede ham med varer. Selv om det må have været en triumf for det ærbare lav, at Tiel 1679 kom i vanskeligheder, viste det sig, at magthaverne stadig var ham, eller måske snarere hans bagmænd, gunstigt stemt. Lavet havde endda et par år forinden vedtaget at betænke sin »patron« borgmester og assessor i Højesteret Titus Bülche med en »diskretion« på 100 rd., ⁴⁵ men det hjalp ikke i denne sag. Tiel fik nemlig ved kgl. åbent brev et moratorium på tre år på grund af søskade og andre tilfælde — dog således, at hans kontrakt med Johan Bøfke skulle stå ved magt »efter hans egen erbydelse«. ⁴⁶ Om Bøfke har haft noget større udbytte af dette kompagniskab, er højst tvivlsomt, det må i hvert fald anses for givet, at de 9.524 sldr. er gået tabt.

Foruden Tiel havde Bøfke også samarbejde med en anden kræmmer, nemlig Christian Claudi, der stod blandt de usikre debitorer med en gæld på 1.500 sldr. Også her synes pengene at have været tabt. En skønne dag i juli 1681 havde Claudi nemlig absenteret sig »på grund af kreditorernes anstregning«, og hans bo blev forseglet på anmodning af hustruen Else Jacobsdatter og Johan Bøfkes arvinger. Claudi, der boede til leje hos Bøfke, han skyldte 300 sldr. i husleje for 1½ år, havde drevet en ret omfattende handel med klæde og silkevarer. Modsat Tiel, der som fallent kunne have

svært ved at gøre indkøb i udlandet, har Claudi i hvert fald delvis importeret sine varer selv. 13 forskellige udenlandske huse krævede ham for 7.149 sldr. Også to andre københavnske kræmmere, Rasmus Cornelisen og Lorentz Mohr, mødte med store krav (4.057 sldr. og 6.485 sldr., hvorfra dog gik modkrav på henholdsvis 1.259 og 1.791 sldr.). Da aktiverne ansloges til c. 11.000 sldr. og passiverne til c. 20.000 eller mere, var fallitten åbenbar; og det ser ud til, at Claudi har trukket Mohr med sig i dybet.

Mere heldig synes forbindelsen mellem Bøfke og kræmmerlavets oldermand Mouritz van der Thie. Thie, der også hørte til de 32 mænd, havde i sin tid handlet en del på Helsingør⁴⁷ bl. a. med den store købmand Hans Kruse, og 1678 træffer vi ham i fællesskab med Johan Bøfke om et lån på 3.000 rd. hos Ditmer Bøfke. Dette lån havde Johan Bøfke helt overtaget, og yderligere havde han givet Thie en obligation på 1.052 rd. At Lorentz Mohr, der var Thies svigersøn, ikke klarede sig så godt, synes ikke at have bragt nogen forstyrrelse.

Endnu vigtigere var det måske, at Bøfke også havde forretninger med storhandelsmanden, direktør i Islandske Kompagni og assessor i Kommercekollegiet Henrik Høyer. Han havde forstrakt Bøfke med 6.812 rd. i rede penge og havde som betaling fået dels rede penge (2.042 rd.), dels et vexelbrev fra Amsterdam (1.500 rd.) og dels et lille parti kramvarer (177 rd.). Vel siger dette ikke meget om selve handelen, heller ikke vexelbrevet, der i virkeligheden blot er vidnesbyrd om en handel et eller andet sted i Nord-europa -- engelsk import fra Sverige blev således betalt med vexler over Amsterdam.⁴⁸ Til gengæld viser listen over kreditorerne, at Bøfke (og Ralfs) ikke mindre end Ditmer Bøfke har forstået værdien af gode forbindelser. Foruden Thie og Høyer møder vi præsident i Borgretten i København Niels Simonsen (3.000 rd.), residenten i Lübeck Johan Hugo Lente (2.000 rd.) og biskop Hans

Købmandskontor fra 17. årh.

Georg Steinhausen, Monographien zur deutschen Kulturgeschichte, II

Bagger (600 rd.), der var også den ret fremtrædende officer Andreas Fuchs (1.410 sldr.), den senere højesteretsassessor Peter Lemvig (1.747 sldr.) og endelig på slægtsskabs vegne kræmmeren Oluf Pedersen Wit (2.832 sldr.). Desuden havde Johan Bøfke disponeret over Daniel Ralfs' tre børns fædrene arv på c. 10.000 sldr. Den hjemlige kredit var af grundlæggende betydning for Bøfkes virksomhed, den var væsentlig større end den udenlandske, for hvilken den for øvrigt må have været en nødvendig forudsætning, og endelig tør man vel betragte denne forholdsvis rigelige kapitaltilgang som endnu et tegn på, at erhvervet ansås for lønnende — og det sikkert med rette. Thi hvad kræmmerne end havde at kæmpe med, eet uvurderligt aktiv kunne de stedse glæde sig over:

en stor og købelysten kundekreds. Exemplet blev givet fra oven. Det nye enevoldshof med dronning Sophie Amalie i spidsen lagde stor vægt på pragt og herlighed for derved at vise verden, hvorledes landet atter blomstrede efter den hårde krig. Adelen måtte følge med, så godt den kunne, en fornem ung dames bryllup 1667 kom til at stå brudens hr. fader i den sum af 4.563 rd., der alt overvejende var brugt til udenlandske kramvarer, italienske og franske kniplinger, flamske tapeter, hollandsk lærred, engelske handsker, »een schiøn Cabinet af ostindische eller Sacerdan Træ . . .« og meget mere.⁴⁹ De mindre fornemme tog på deres side adelen til forbillede, og, mente Kommercekollegiet 1680, resultatet var, at »alt hvad man enten til klæder eller boskab i husene har behøvet, moxen fra fremmede steder er blevet indført«.⁵⁰

Johan Bøfke kunne da heller ikke klage over mangel på efterspørgsel. Hans kundekreds omfattede så at sige alle befolkningslag. Der var kongen selv, embedsmænd og officerer. For en række små-handlende og håndværkere synes Bøfke at have været grossist. Et par »verdensmænd«, en kaptajn og en komediant, der hed Jacob Felten, havde også fået mindre pengelån, begge er — selvfølgelig — at finde blandt »uvisse« debitorer. Også tjenestefolk var kunder, Maren Jørgensdatter, der tjente hos sekretær Jacob Schult, og Else, Peder Jacobsens kokkepige, havde ganske som herskabsfolk klatgæld hos kræmmeren. Hos Bøfkes kollega den tidligere nævnte Rasmus Cornelisen, hvis kundekreds havde ganske samme karakter som Bøfkes, møder vi oven i købet hele selskabet fra »Barselstuen«: Agata Bødkers, Boel Contrafejers, Mallene Christoffersdatter og Marie Jordemoder. Her står vi uden tvivl ansigt til ansigt med kernetropperne i modstanden mod den hjemlige industris bestræbelser. Hvis Kommercekollegiet troede, at Agata Bødkers og hendes lige ville købe de tøjter, som fattiglemmer og andet pak fremstillede henne i Børnehuset, tog det fejl. Forestillingen om de

fremmede varers uovertræffelighed var alt for indgroet. Kommercekollegiet havde en i så henseende højst lærerig oplevelse i 1680, da skomagerne blev forespurgt, om den københavnske kardevan var så god som den fra Lübeck; det nægtede skomagerne. Men da begge slags blev dem forevist, »tog de den københavnske for den lybske«. ⁵¹

Modstandere af restriktioner var også en særlig kreds af Johan Bøfkes kunder, nemlig skåningerne. Vi møder Henrich Stochfisk i Malmø, byfoged Schult i Lund, Adolf Philip i Landskrona og Karen Sørensdatte i Skåne. Desuden må vi sikkert regne med en del strøghandel, som ikke længere kan spores. Thi »for at undfly tolden« brugte skåningerne at tage til København »og klæde sig der og kommer så igen over, hvorved de narrer toldvæsenet og hindrer kræmmerne (i Skåne) udi deres handel og næring . . .«. ⁵²

Bøfkes afsætning uden for hovedstaden har næppe været betydelig. Han havde et par forbindelser i Norge, nogle flere i Danmark. Blandt disse bør nævnes tre borgere i Helsingør, borgmester Jørgen Larsen i Slagelse, en mand på Lolland samt to jyder, kommissær Henrich Ellersen i Fredericia og Christen Jensen Basballe i Århus, mest nærliggende er det vel at tro, at vi her har at gøre med minder om forretningsrejser (eventuelt »forretningsrejser«) til hovedstaden. Lidt anderledes forholdt det sig formodentlig med sognepræsten i Borup hr. Søren Lemvig, han havde 65 rd. til gode enten for et lån eller måske snarere for varer, delvis betaling havde Bøfke givet i varer, idet der var et modkrav på 8 rd. Hr. Søren står mærkeligt isoleret blandt Bøfkes kunder, der ellers, så vidt det kan ses, udelukkende var byfolk.

Det var ikke alle, der var så ensidige. Iflg. elskværdig meddelelse fra redaktionen af »Danmarks Kirker«, Nationalmuseet, fremgår det af kirkeregnskaber, at borgmester Simon Surbæk (d. y.) 1612 leverede en messehagel til Ude Sundby Kirke, og at Edvard Wiede-

mann 1697—98 solgte fløjl, taft, lærred, guldgalonier, silke og floretbånd til Asminderød Kirke.

Når Johan Bøfkes bo ved den endelige opgørelse viste sig at være insolvent — de sikre poster gav et underskud på 14.487 sldr. — skyldtes det i første række hans illoyale støtte til Lambert van der Tiel og dernæst hans samarbejde med Claudi. Takket være disse forbindelser kom boets dubiøse fordringer op på det betydelige beløb af 13.000 sldr. Efter at børnenes og andres prioriterede fordringer var opfyldt, tilsammen blev det godt 21.000 sldr., var der c. 32.000 sldr. tilbage. Men restgælden var c. 46.500 sldr., så også de i sandhed »uvisse« tilgodehavender måtte fordeles. Således måtte Mouritz v. d. Thie for sit krav på 6.531 sldr. tage 3.755 sldr. af de visse og 2.343 sldr. af de uvisse aktiver, Niels Simonsen for 5.061 sldr. henholdsvis 2.909 sldr. og 1.887 sldr. og David Røtgers i Amsterdam for 1.838 sldr. 1.057 og 685 sldr. På papiret fik kreditorerne altså praktisk talt, hvad de skulle, i virkeligheden har de næppe fået mange skilling for de uvisse fordringer. Imidlertid må det understreges, at den egentlige kundekreds ikke viste nogen opsigtsvækkende mangel på soliditet. Ser vi bort fra Tiel og Claudi, bliver der c. 2.000 sldr. tilbage i usikre fordringer, hvilket næppe kan kaldes meget i en forretning, hvis sikre aktiver udgjorde 53.000 sldr. Tager man endvidere i betragtning, at børnenes andel og de forskellige omkostninger ved begravelsen og skiftet, som blev medregnet i den prioriterede gæld, ikke betød noget for forretningens status, medens Bølke levede, bliver billedet ikke så lidt lysere i farverne. Den store gård i Højbrostræde med det rige indbo er sikkert et bedre vidnesbyrd om Johan Bøfkes position end skiftets formelle posteringer.

Johan Bøfkes handel betegner en vis specialisering inden for det københavnske erhvervsliv. Han hørte som sine fæller i lavet og som vinhandlerne til importørernes gruppe, der var ret forskellig

fra andre dele af handelsstanden. En helt anden type var således den med Bøfke samtidige Willem Robbins, der handlede på Sverige, hvor han opkøbte tjære, beg, aske, jern og træ. Disse varer solgte han i Frankrig eller Holland, hvorfra han hentede vin, tobak, salt m. m., som blev afsat ikke alene i Danmark, men også i Sverige.⁵³ Atter en anden kategori var købmændene ude i købstæderne. Som eksempel kan nævnes den 1682 afdøde Kalundborgrådmand Hans Tomesen Bonums forretning. Hans kunder var bønderne i de tre nærmeste herreder, Ars, Skipping og Løve, som han mod betaling i korn forsynede med kramvarer i videste forstand, tømmer, jern og salt. En stor del af kornet sendte han til Norge, hvor han hentede tømmer og fisk. Kramvarerne fik han, ikke som københavnerne over Amsterdam eller Hamburg, men fra Lübeck og til dels Flensborg.⁵⁴ Medens Robbins og Kalundborgkøbmanden således i ret stor udstrækning kunne handle vare mod vare, måtte Bøfkes handel i langt højere grad hvile på kredit og i sidste instans rede penge. Specialisering betinget af pengeøkonomi var tegn på nye tider i hovedstadens økonomiske liv.

III

»Så snart de får en smule penge, giver de dem ud. De lever i øjeblikket, som poeten anbefaler, i den tanke, at hvad de har *nu*, kan tages fra dem i morgen. Derfor er ødselhed med kareter, tjenerskab, klæder og den slags intet steds mere almindelig, eller mere overdreven i forhold til indkomsten end her i landet.«

Således karakteriserede den engelske diplomat Robert Molesworth de danske, i første række københavnerne, i sin »An Account of Denmark as it was in the Year 1692«.⁵⁵ Molesworth, der var en højst uvenlig, men ingenlunde ukyndig kritiker af danske tilstande, fremhævede videre, at landet forbrugte flere fremmede varer, end

dets egen produktion kunne opveje. For Københavns vedkommende fik han medhold hos magistraten, der på samme tid, og vel også på samme grundlag, udtalte, at stadens handel alene bestod »i det som indføres og konsumeres her, thi kun lidet eller intet kan udføres . . .«. ⁵⁶ Tydeligere kunne det ikke udtrykkes, at manufakturpolitikken var slået fejl, at forbrugernes vaner var uændrede, og at kræmmernes stilling følgelig var den hidtidige.

Med alt dette havde standen dog *sine* vanskeligheder. Det er allerede nævnt, at der i begyndelsen af 1680'rne forekom en del fallitter. Vi ved imidlertid ikke, om der var flere end sædvanligt. Thi selv om det er rimeligt, at krigen og den derpå følgende restriktionspolitik har fået mere end een kræmmer til at vakle i sadlen, er det på den anden side givet, at der stedse må have været en ikke ubetydelig indbyrdes konkurrence. I tiden 1661—1681 optoges 197 nye medlemmer i lavet, altså 9 à 10 årligt, hvilket må siges at være et stort tal for et eksklusivt fag, ⁵⁷ hvori der desuden »fuskedes« bravt af udenforstående. ⁵⁸ Hvis der ikke havde foreligget detaillerede oplysninger om Johan Bøfkes og enkelte andre kræmmernes handel på udlandet, ville man derfor måske have troet Molesworth, når han skildrer handelsmændene som værende i »bundløs gæld til kreditorerne i Amsterdam og Hamburg«. ⁵⁹ Det gjaldt, som vi har set, ikke Johan Bøfke, af hvis gæld 17—18 pct. stammede fra Holland og 14—15 pct. fra Hamburg. Det gjaldt heller ikke Claudi, hvis gæld fordelte sig med c. en trediedel i Hamburg og resten i København, ej heller Helsingørkøbmanden Rasmus Broch, hos hvem fordelingen mellem Amsterdam og Hamburg var henholdsvis 20 og 26 pct. af passiverne. Det kunne ikke engang siges om Rasmus Cornelisen, der dog havde næsten halvdelen af sin gæld i Hamburg (c. 47 pct.), han synes nemlig mod forventning at have været solvent.

Vel var forbindelserne i Amsterdam og Hamburg vigtige. Men

de handelsmænd, vi her har stiftet bekendtskab med, støttede sig i mindst lige så høj grad til den hjemlige kredit. Selvfølgelig kan der have været kræmmere, der var mere afhængige af udlandet. Men selv i så fald behøver der ikke at have været tale om nogen dominerende fremmed indflydelse. Det er jo nemlig iøjnefaldende og bemærkelsesværdigt, at hverken de fremmede eller de danske kræmmere har været bundet til en enkelt eller blot nogle få forbindelser. Tværtimod møder man en kraftig spredning. Når f. ex. Rasmus Cornelisen påfaldende ensidigt handlede på Hamburg, skyldtes det ikke, at han i realiteten blot bestyrede en eller anden hamburgersk storkøbmands udsalg i København, han hentede tværtimod sine varer hos ikke mindre end 28 forskellige købmænd. Denne udstykning af handelen fungerede på een gang som risikoforsikring og bremse på fremvæxt af handelshuse af virkeligt stort format, og den må derfor i forbindelse med den ikke ubetydelige hjemlige kredit have givet den københavnske kræmmerstand som helhed en langt stærkere position både ude og hjemme, end Molesworth ville have os til at tro.

NOTER OG HENVISNINGER

Een gang for alle henvises til fire skifter i Landsarkivet for Sjælland m. m.:

Københavns hofret, kommissarieskifte efter rådmænd Ditmer Bøfke 1682-83. Københavns skiftekommission, konceptskifte nr. 33 efter Johan Bøfke og hustru 1681, konceptskifte nr. 58 Christian Claudis fallitbo 1681 og kommissarieskifte 1683, Rasmus Cornelisens opbudsbo.

1. Uddrag af Biskop Jens Bircherods historisk-biographiske Dagbøger . . . ved Christian Molbech (1846) s. 211.
2. Helligaandskirken i København . . . ved Bjørn Kornerup (1949) s. 96 - (Victor Hermansen,) Danmarks Kirker, København I (1945-58) s. 647.
3. Louis Bobé, Die deutsche St. Petri Gemeinde . . . (1925) s. 32 og 349; s. 34 og i Danmarks Adels Aarbog 1919 s. 502 findes den fejl, at Maren Nansen skulle være Bøfkes anden hustru - Stadsarkivet, Kræmmerlavets lavsbog 1651 ff. fol. 9, jfr. O. Nielsen, Kjøbenhavns Diplomatarium VI, s. 300 - A. D. Jørgensen, Peder Schumacher Griffenfeld I, s. 453.
4. O. Nielsen, Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse III, s. 326 - Kbh. Dipl. VI, s. 299 og Danmarks Kirker, Kbh. I, s. 606, hvoraf det ses, at Schlesell 1656 blev begravet i rådmænd Klaus Johansens gravsted i Nicolai Kirke.
5. Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid ved C. Rise Hansen I (1959) s. 467 - Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv . . . II (1856-60) s. 136 f.
6. Kbh. Dipl. VI, s. 299 - H. U. Ramsing, Københavns Ejendomme 1377-1728 II, s. 48 - Kjøbenhavns Borgere 1659 v. E. Marquard (1920) s. 23 og 93.
7. LA. f. Sjæll., Københavns Bytings pantebog under 30. sept. 1650.
8. RA., Sjæll. Teg. under 15. april 1657.
9. RA., Sjæll. Reg. under 20. dec. 1660, om Jens Ebbesen: Kronens Skøder . . . II (1908) s. 218 og Danmarks Kirker, Sorø Amt (1936) s. 187 - Sjæll. Teg. under

DITMER OG JOHAN BØFKE

8. april 1676 med indlæg nr. 126.
10. LA. f. Sjæll. Sjællands landstings pantebog 1663–69 fol. 79 – sammesteds fol. 50.
11. RA., Højesterets dombog 1668 fol. 45.
12. RA., Kongehusets og Rigets arkiv, processen mod Griffenfeld, pakken Generalfiskalens regnskab over Fogs midler og forhandling med Schumachers kreditorer.
13. Johan Jørgensen, Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte (1957) s. 22.
14. RA., Rtk. Afregninger VIII, 24.
15. RA., Fortegnelser over kgl. resolutioner gennem Rentekammeret 1660–1719 ved S. Nygaard nr. 2503, 5. marts 1673 og nr. 2853 a, 13. okt. 1674.
16. RA., Sjæll. Reg. under 2. maj og 20. juni 1671.
17. LA. f. Sjæll., Københavns Bytings pantebog under 10. dec. 1649.
18. Sigurd Jensen i Hist. Medd. om Kbh. 4. rk. IV, s. 636 f.
19. LA. f. Sjæll., Sjællands Landstings pantebog 1669–84 fol. 92.
20. Sammesteds fol. 18 og 64.
21. LA. f. Sjæll., Københavns Bytings pantebog under 7. aug. 1671 og 24. maj 1672.
22. Ulysses von Itacia II, 2 – Axel Rubows argumentation for, at bestemmelserne om rentens størrelse skulle være blevet overholdt, er alt andet end overbevisende. Kommercekollegiet hævdede 1688 den stik modsatte opfattelse (RA., Komm. koll. kopibog 1685–88 under 9. marts 1688) – Axel Rubow, Renteforhold i Danmark ... (1914) s. 155 f.
23. 8. nov. 1681 udgik kgl. ordre om at gøre Ditmer Bøfkes arvinger udlæg hos Otto Pogwisch til Saltø. Saltø kom måske ved denne lejlighed fra Pogwisch, jfr. Trap, Danmark 5. udg. III, s. 936 (Sjæll. Teg. under anført dato).
24. Jfr. O. Nielsen, Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse V (1889) s. 451 f.
25. RA., Kommissionerne i rådstuen for Københavns Slot, protokol III fol. 253 ff.
26. Carl Christiansen, Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie ... II (1922) s. 138 f.
27. Franz v. Jessen, En slesvigsk Statsmand ... I (1930) s. 117.
28. Gunnar Olsen, Hovedgård og bondegård ... (1957) s. 124.
29. O. Nielsen, Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse VI (1892) s. 86.
30. Jfr. note 14.
31. H. U. Ramsing, Københavns Ejendomme 1377–1728 II, s. 60.
32. I 1650'erne var han i forening med Albrecht Itzen og Jørgen Witt i strid med Jean le Clerk om en af Enevold Kaas (i Paris?) udstedt obligation på 750 gylden. Jørgen Witt havde på dette gældsbevis oppebåret 473

- rd. hos Henrik Müller. Jean le Clerk bestred Witts og de andres ret til obligationen, men Herredagen fastslog transaktionens gyldighed (RA., Herredagsdom-bog 1654–55 fol. 171 ff.).
33. Sophie Brahes regnskabsbog 1627–40 ved Henning Paulsen (1955) s. 70.
34. Danmarks Kirker, København I, s. 607.
35. Stadsarkivet, Kræmmerlavets protokol over drenge 1666–1839 fol. 6 f.
36. Kbh. Dipl. I, s. 692 og 754, II, s. 830 – E. Marquard anf. skr. s. 54.
37. LA. f. Sjæll., Helsingør skifte-protokol 1680–81 fol. 48 ff.
38. Personalhist. Tidsskr. 12. rk. I, s. 43.
39. LA. f. Sjæll., Kalundborg skifte-protokol 1696–1708 fol. 102.
40. C. Nyrop, Niels Lunde Reiersen (1896) s. 43 f.
41. Stadsarkivet, Kræmmerlavets forhandlingsprotokol 1673–85 under 10. dec. 1673 – Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie ... ved J. Lindbæk II (1910) s. 414 ff.
42. Stadsarkivet, Kommercekollegiets memorialprotokol 1671–79 fol. 197.
43. Industriens Historie i Danmark udg. af Axel Nielsen, I: Aksel E. Christensen, Tiden indtil c. 1730 (1943) s. 109 f.
44. (O. Nielsen,) Meddelelser om Silke-, Ulden- og Lærredskræm-
merlavet 1651–1861 ... (1887) s. 31 ff.
45. Sammesteds s. 33.
46. Kbh. Dipl. VI, s. 701.
47. LA. f. Sjæll., Helsingør skifte-protokol 1655–57 fol. 1001 ff. og 1659–60 fol. 251. – Det fremgår desuden af Helsingør tingbog (1660–62 fol. 22), at Thie 1661 havde 400 rd. til gode hos Just Henriksen. I denne forbindelse har det også interesse at se, at Hans Herman Heisters enke i København 1662 havde en lille sum at fordre hos en småhandlende i Helsingør, om hvem vi ved, at han solgte sine varer fra en lejet bod. En nærmere undersøgelse vil måske bringe flere eksempler på, at københavnernes har optrådt som bagmænd for småhandlende rundt om i landet (Helsingør tingbog 1660–62 fol. 76 og 81).
48. Eli F. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia, första delen (Stockholm 1936) s. 555.
49. G. L. Wad, Fra Fyens Fortid III (1921) s. 367 ff.
50. Aksel E. Christensen, anf. skr. s. 103.
51. Stadsarkivet, Kommercekollegiets Resolutionsprotokol 1676, 1680–91 fol. 24.
52. Knud Fabricius, Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige II (1906) s. 174, jfr. s. 186 ff.
53. J. O. Bro Jørgensen, Forsikringsvæsenets Historie i Danmark ind-

DITMER OG JOHAN BØFKE

- til det 19. Aarhundrede (1935) s. 127 ff.
54. LA. f. Sjæll., Kalundborg skifteprotokol 1682-95 fol. 27 ff.
55. (London 1694) s. 83.
56. O. Nielsen, Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse V, s. 143.
57. Jfr. Stadsarkivet, Kræmmerlavet, Liste over de her i Kiøbenhavn i det lovlige Kræmer Compagni fra Begyndelsen A^o. 1652 indskrevne Købmænd. I lavets drengeprotokol er der (fol. 6 ff.) 1666 indført en liste omfattende 17 læredrenge med oplysning om deres hjemstavn: København, Hertugdømmerne og Lübeck stilde hver tre, og resten kom fra Kolding, Malmø, Landskrona, Hamburg, Lüneburg, Essen, Solingen og Westfalen – en fordeling, der intet har med handelsforbindelserne at gøre, men snarere må være udtryk for familie- eller venskabsforhold.
58. F. ex. lavets klage over Christian Ludewich forrige kgl. staldskrædder, som »i mange år« havde drevet hemmelig købmandshandel med kramvarer (Kræmmerlavets forhandlingsprotokol 1673-85 s. 77, 12. april 1676).
59. Molesworth s. 120.

SOPHIE AMALIENBORG

En meddelelse

AF JAN STEENBERG

Inden for Ny-København, der blev udstukket i terrænet under Christian IV med en ny Østervold fra Nørreport til Kastellet, kom der til at ligge to kongelige parkanlæg. Det ene var Rosenborg Have, der med tiden blev den folkeyndede »Kongens Have«. Det andet var et modstykke dertil og fik navnet »Dronningens Have«. Dronningen var Sophie Amalie, som i 1660'erne havde erhvervet en del grunde i Ny-København, og som her anlagde sin have, fra Kastellet i nord til nuværende St. Annæ Plads i syd, fra Bredgade i vest til nuværende Amaliegade i øst, tillige med en pomeranshave mellem Bredgade og Store Kongensgade.

Oprindelig var der kun tale om en ren lysthave med alleer, lysthuse, springvand og pomeranshuse, men ikke nogen hovedbygning. Først 1667 begyndte man at bygge det nye slot, som under navnet Sophie Amalienborg synes at være færdigt 1673. Alt dette vil være velkendt, og end mere kendt er det lille slot fra den katastrofe, der så brat endte dets kortvarige tilværelse, da det ved den dramatiske og tragiske brand 1689 gik til grunde.

Slottet, der lå ved nuværende Fredericiagade med den store have mod syd helt hen til St. Annæ Plads, fik form som et italiensk landslot, et *casino*, med en kortstammet hovedbygning, med ydre, halv-rund dobbelttrappe op til beletagens portal, på det flade tag en spirkrone »belvedere«, og til begge sider lange, lave gallerier, der sluttede i små pavilloner.

Dette påfaldende sydlandske udseende, der næppe har ret mange sidestykker i datidens Danmark, kræver en forklaring. Hvem var dronningens arkitekt? Man har hidtil nøjedes med at gætte. Der er nævnet både Albertus Matthiesen og Lambert van Haven, og Henrik Ruse, der var mester for Kastellet og Ny-Københavns gadeplan, kunne vel også komme i betragtning. Af disse nævnes kun den første, kongens betroede bygmester Albertus, i dronningens regnskaber. Han påtegner ofte regningerne, inden de går til udbetaling; men han har også påtegnet regninger, der var indsendt af en anden, hidtil ganske ukendt, bygmester, og det er ham, vi skal ofre et par ord på.

Ligesom kongen havde sin egen have og dronningen sin, således havde kongen og dronningen hver sin bygmester. Dronningens var fransk og hed *Michel le Roy*. Han dukker op i juni 1666 og er her endnu i april 1667. I den mellemliggende tid kan man følge hans arbejde i haven. Det er for størstedelen kaskaderne og vandledningerne, han sysler med, og derfor kaldes han også i en af de tidligste regnskabsposter for »Michel le Roy Ingenieur«. Blandt de mange andre opgaver, han har haft at løse, var der anlæg af terrasser, opførelse af det store pomeranshus og hegnsmur med porte. »Den store dobbelte portal« er åbenbart noget af det anseligste, han har fået udført — uden at det nu med bestemthed kan siges, hvor porten lå. Hans titel bliver snart til »Baumeister der Königinn« eller »Hendis Dronningl: Mayts Bøgmester Mons: Michel de le Roy«.

Er han så også den mand, der leverede udkastet til selve lystslottet? Det kan ikke med bestemthed siges, men der er noget, som tyder derpå. Bygningens påfaldende sydlandske udformning gør det næsten til en nødvendighed for os at regne med en fremmed arkitekt, og hvem da andre end hin »franzøsiske« bygmester, der gang på gang nævnes i dronningens regnskaber fra den tid, da slottet må være planlagt? Efter at han fra foråret 1667 forsvinder ud af regn-

Sophie Amalienborg set fra syd. Stik af J. J. Bruun, o. 1760, efter ældre maleri

skaberne — og vel også fra Danmark — vrimler det ved slottet med italienske og franske håndværkere og kunstnere, men ikke en eneste fremmed bygmester kan med sikkerhed spores. Hvad der da taler mod hans medvirken er altså den kendsgerning, at han ikke kan have været på byggepladsen, da slottet blev rejst. Men det er heller ikke afgørende. En arkitekt kunne meget vel indkaldes, for at han kunne gøre et udkast, intet mere. Selve den store Tessin skulle jo bygge det nye Amalienborg i århundredets slutning for Christian V, og ingen havde da tænkt sig andet, end at han skulle udføre modellen og overlade byggeriet til andre. Og nu er der det ejendommelige, at en klejnsmed i maj 1668 ved Sophie Amalienborg gjorde låsetøj til »futuralet som skabelunet staar udi, som er gjort paa dronningens den nye bygning«. *Skabelon* er det gængse navn på en bygningsmodel. Det skulle efter det, der her er anført,

være sandsynligt, men ganske vist ikke bevist, at denne skabelon var udført af dronningens franske bygmester.

Om hans øvrige liv vides vistnok ikke meget. Hans regninger er ofte sat i pennen af hans hustru, der var hollandsk og hed Maria Treckels. Man ved endvidere, at en bygmester af dette navn, Michel le Roy, 1664 virkede ved Gottorp og 1671 kan spores i Bayern. Hans arbejde ved Gottorp kan vække til eftertanke. Dronning Hedvig Eleonora i Sverige stammede herfra, og mellem hendes slot, Drottningholm, bygget af den ældre Tessin, og Sophie Amalienborg er der visse lighedspunkter, sådan som der kan være det mellem store- og lillesøster, og de er begge fuldført af de nordiske landes »rigsenkedronninger«. Mere end en antydning er dette dog ikke, og foreløbig siger det blotte navn Michel le Roy ikke ret meget. Men man vil under alle omstændigheder være nødt til at beskæftige sig med ham.

HENVISNINGER

Det fyldigste bidrag til Sophie Amalienborgs historie er skrevet af Fr. Schiøtt i »Architekten« IX, s. 245 ff. — Forf. nævner her, s. 249, at han af de skrevne kilder har benyttet »nogle Aargange« af dronningens regnskaber; desværre kan han ikke have læst de første årgange, ellers havde han ikke kunnet undgå at støde på den franske bygmesters navn. Dronning Sophie Amalies regnskaber findes på Rigsarkivet: Partikulærkammeret nr. 25, rgsk. 1662–85, og nr. 26, bilag til rgsk. 1666 ff. Slottets europæiske afstamning er i nyeste tid behandlet af Chr. Elling: *Function and Form of the Roman Belvedere*, i Videnskabernes Selskabs Skr., ark.-kunsthist. Meddelelser III, nr. 4, s. 56; samt i *Paraden* (1958), s. 23. — Harry Schmidt (i »Quellen u. Forschungen« IV, s. 301) nævner ved Gottorp 1664: »Michel le Roy Frantzosen, welcher in Architecturn gebraucht wirt — —«.

BARON BOLTENS GÅRD I GOTHERSGADE

AF HANS HELGE MADSEN

I Historiske Meddelelser om København 1, VI, s. 321 ff. berettede Louis Bobé om Henrik Bolten, et livs- og tidsbillede fra den store handelsperiode i 1770–80-erne. Denne artikel behandler kun ganske kort Boltens Gård i Gothersgade nr. 8, oppe ved Kongens Nytorv, den midterste af de tre bygninger, som man i de sidste år har sat på kommodeben af hensyn til trafikken.

Da grundstykket, allerede inden Bolten byggede sin gård, oplevede interessante ting, og da Boltens Gård i dag står som en værdig repræsentant for den tids traditionelle københavnske borgerarkitektur, fortjener stedet en nærmere omtale.

Vi begynder i 1720-erne, i de år, da der stod på Grønnegade-teatrets plakater, at teatret var på det sædvanlige sted i Grønnegaden, men at liebhavere også kunne indlades gennem porten i Gothersgaden.¹ Porten, der sad i et plankeværk, var beliggende skrås over for porten ind til Friderich Lohmans gård, Weltkuglen kaldet.

Lohman møder vi første gang i skattemandtallerne fra 1722, medens navnet Weltkuglen tilsyneladende først hæftes på stedet 1729. Lohman var fribrygger; i en bygning på grunden fandtes en indmuret bryggerkedel og en indmuret brændevinspande samt brygger- og brændevinsredskaber.² Blandt de andre bygninger var en 10-fags staldbygning. Vi befinder os i en af tidens mange bryggergårde, rimeligvis endog gæstgivergård, hvad navnet Weltkuglen siger (et sted, hvor alle mennesker må stævne hen), og hvad stal-

den kunne tyde på. Bygningerne er lave, en, højst to etager, af bindingsværk, ja den elendigste af dem ligger endda ud til gaden, en simpel træbygning. De andre ligger langs med skellet i den ene side og klumper sig sammen bagest på grunden, således at der dannes et aflangt gårdsrum. Vi er på et tidspunkt, hvor København endelig, både i udformningen af enkeltbygningen og i byplanlægningen, får råd til at gøre noget for byens brandmæssige sikkerhed og forskønnelse. I de kommende år hæver den ene anselige borgerbygning sig efter den anden her i kvarteret; allerede i 1728 ligger der som nabo til Weltkuglen et toetages grundmuret gadehus med kvist.³ Til den anden side ligger en lang enetages længe, der vender bagsiden ud mod gaden.⁴ Den sidstnævnte nabo og Weltkuglen passer svært godt sammen i deres »middelalderlighed«.

I 1740 ejes gården af hofkøkkeninspektør Nelling, der havde flere huse i byen. »Albret Olsen Skræders Krofar« sørgede for udskænkningen, men samtidig er der indlogeret fattigfolk i en af bygningerne; her er 4 små lejligheder hver på 1 værelse med kammer og køkken. Lige op til 1767, da Bolten køber grunden, er det sædvanligt, at lejligheder eller blot rum lejes ud til forskelligt formål, rundt omkring i komplekset: en hjulmand har i begyndelsen af 1750-erne værksted i forbygningen, en hyrekusk havde sine 4 heste og 2 vogne stående i stalden.

I årene 1748–54 holdt Christopher Harsdorff, den store arkitekts fader, skole i en sal i gårdens hovedbygning, der lå som en skråtliggende tværbygning et stykke tilbage på grunden. Kobberstikkeren Johan Fr. Clemens skriver i sin selvbiografi:⁵

«. . . kom under Høy Sal. Kong Frederik den 5tes Regierings Tid som Barn med mine Forældre til Kiøbenhavn og blev omtrent i mit 8de Aar sat i Skole hos Harsdorff, i den saakaldte forkerete Verden, og stod der en Globus med overdelen vendt nedad over Porten i gothersgade, nu en nye Gaard som Bolten har Bygt, Fader

til afgangne J. R. og Profr. Harsdorff. I mit 12te Aar begyndte jeg at frequentere det Kongl. Tegne Academie, og fra mit 15de Aar maatte jeg sørge for mit eget Udkomme . . .«

Skolemesteren har på denne tid været en ældre mand, idet han er født 1695. Det fortælles om ham, at han i sine unge dage havde måttet forlade sit hjemland, Tyskland, forlade sin fornemme familie, der muligvis var adelig; han havde vistnok duelleret. Et skær af mystik hviler over ham. Han holdt skole 1741—47 i et hus på Hjørnet af Gothersgade og Store Regnegade⁶ og flytter så op til Weltkuglen. — Han betegnes som en »alvorlig, nøjagtig og noget streng mand«, i begyndelsen stærkt imod sin søns planer om at blive arkitekt.⁷

Ingen andre steder benævnes Weltkuglen »Den forkerte Verden« (»Welt«). Man kan gå ud fra, at Clemens husker galt. I 1760-erne optræder der en »Forkert Welt« inden for det københavnske beværtningsliv i Adelgade,⁸ og det er rimeligvis navneligheden, der forvirrer Clemens' erindring. Ved de to navne Weltkuglen og Den forkerte Welt møder vi tidens reklamepåhit; det sidste prøver at overtrumfe det første: her går det endnu vildere til. Ude over porten sad reklameskiltet, en globus. — Nu træffer det sig så heldigt, at vi, på et prospekt, der egentlig skal tjene til forherligelse af Kongens Nytorv, får et lille kik ind i begyndelsen af Gothersgade. Og over porten til den lave bygning, nr. 2 på højre hånd, sidder en »rigtig« Weltkugle; den har et lille kors siddende på nordpolen, ikke på sydpolen.⁹

Ca. 1751 købte øltapper Andreas Hansen Grimmeton gården. Bygningerne, som vi kender fra 1720-erne, foretager han nok en og anden reparation på, men i det store og hele lever de videre, som de er. Det skråtliggende baghus var altså det fornemste. Medens sidehusene langs det ene skel er 9 alen dybe, er dette 14 alen.

Medens der stadig tales om bare vægge i de små usle stuer i det forreste sidehus, der som nævnt blev udlejet til fattigfolk, optræder der i baghuset »4-Fags Sahle« med malet lærred og brystpanel på væggene. Huset er 10 fag langt i 2 etager med 2 kviste hver på 4 fag og kælder, alt i bindingsværk, kælderen dog grundmuret. — Hernede, bagest på grunden, boede Hansen Grimmeton uden tvivl, og som der står i skattemandtallerne, på »Bagsahl« Christopher Harsdorff, skoleholder.

Hvad der især må have udmærket Grimmeton, var hans storladne have- og keglebaneanlæg, som han har drevet i tilknytning til sit værtshus. Pladsen var ca. 30×15 meter, og for hver langside lå en keglebane med tilhørende lysthuse. Midt i haven lå et grundmuret lysthus med glasdøre, flisegulv og vindovn. Rundt i haven var plantet en del unge lindetræer, som med tiden skulle vokse op og give skygge.¹⁰ Hele anlægget ses tydeligt på Geddes kort over København, der blev til i de samme år som haven. Vi finder ikke noget keglebaneanlæg af tilsvarende dimensioner noget andet sted på kortet.

I 1755 rykker vognmand Thomas Mattiesen ind som ny ejer. Han lader de bestående bygninger og haven være i fred i det store og hele, blot skaffer han sig plads bag ved baghuset til en stald ved at rive nogle skure ned, der var anbragt her. Denne stald med det vejrbidte bindingsværk fra 1755, som vi endnu i 1961 kan gå ind og beundre, var udgangspunkt for en stor vognmandsforretning, her var plads til 24 heste, med et folkekammer i 2. etage. — Ølstuen i baghuset har nok fortsat sin tilværelse i forbindelse med haven. Der bor en øltapper Andreas Møller i havestuen. Traditionen er ubrudt.

— — —
Men Weltkuglen var, og havde været det i mange år, til stor vansir for kvarteret.¹¹ Op imod 1767 er der på begge sider af grun-

den blevet bygget pæne 3-etages borgerhuse af grundmur og med frontispice ud til gaden. Den ene nabo var borgmester og justitsråd Christian Fædder, så man kan forstå magistratens store interesse i omgivelsernes udseende. Da Henrik Bolten i 1767 ansøger om toldfrihed for byggematerialerne, anbefaler magistraten,¹² ligesom kongen giver bevilling til frihed for at betale afgiften efter grundtakst i 25 år.¹³

Bygherren var en af byens rige vintappere, Henrich Bolte(n) eller Boldt, født i Bremen 1735, der indvandrede her til staden 1752 og opnåede borgerskab og blev optaget i vintapperlauget i 1763.¹⁴ Han ejede en stor vintappergård nede på hjørnet af Fortunstræde og Admiralgade, Øster Kvarter 236, som han havde købt i 1763. Af beskrivelserne fremgår, at der i kælderen og i stuen ud mod Fortunstræde var skænkestue.¹⁵

Men han er ved at gå over til storhandel og mangler et pakhus. Det er da det første, han opfører på sin nye grund i Gothersgade, og han lægger det tværs hen over Grimmetons have. Han lader alle grundens bygninger undtagen Mattiesens staldbygning fra 1755 rive ned. Pakhuset — der brændte i slutningen af 1920-erne — var meget stort: 18 fag langt, i 2 etager med kælder og tagetage. Årstallet 1767, der har vundet hævd som hele kompleksets opførelsesår, gælder næppe for andre bygninger end pakhuset. Vurderingsmændene fra Brandkassen vurderer kun denne bygning, (aug. 1767). Bolten beholder sin gård i Fortunstræde indtil december 1769, åbenbart for at have tag over hovedet. Først i december 1771 anmoder han vurderingsmændene om at indfinde sig.

Vi vender os nu mod selve gården forrest paa grunden: forbygningen med sidehus og baghus. Som den ligger i dag, mærker man sig facadens fordringsløse alvor ud mod publikum, den forreste gårds hyggelige liv i spillet af tætsiddende vinduer, og baggårdens

BARON BOLTENS GÅRD I GOTHERSGADE

Gothersgade nr. 8

Fot. Stadsarkivet 1961

arbejdsglæde: de kraftige bjælker i bindingsværket hilser os. Her præsenterer vi os, her bor vi, og her arbejder vi. — Facaden er 7 fag i bredden, 3 etager høj, med kælder, kvist og mansardtag. Holdning får bygningen ved de 3 midterste fags fremspring afsluttet med kvisten. Vinduesindfatninger og sålbænke er diskrete. Bygningens fornemhed er let antydnet ved halvcirklerne over porten og over fremspringets vinduer i beletagen. Om jordbundet soliditet og borgerlighed taler hele facadeskemaet og fremspringets rustikinddeling i kælder og første etage.

Facadeskemaet er det traditionelle københavnske gavlvkivsthus's, som vi kender i forskellige skikkelser igennem byens bygningshistorie. 1750—60-ernes type blev undertiden pyntet med eigtsvedske stilelementer: Af beskrivelsen fremgår, at gavlspiden samt tagvinduerne ud til gaden er »ziiret« med 5 trævaser af billedhuggerarbejde, og at der er »ziirater« i gavltrekanten og på fremspringets murflade mellem 2. og 3. etage. Disse »ziirater« er siden forsvundet, og vi kan kun danne os et billede af dem ved at se på samtidigt københavnsk byggeri.

En facade er præsentationen af byherrens og arkitektens smag og opdragelse, i værste fald deres stræben efter modernitet uden en tilsvarende forståelse af den egentlige sandhed i det nye.

I huset Nyhavn 12 er alt naturligt og tiltalende, lidt klodset borgerligt, men ærligt. Selve facadeskemaet er stort set det samme som ved Boltens Gård, men udsmykningen er den enklest mulige: kvaderstensinddeling i fremspringets kælder og 1. etage, vinduesindfatninger og et par gesimsers, der ikke generer hinanden, gavlvkivsten forenet med mansardtaget. Bygningen stammer fra engang i 1750-erne.

Som et andet eksempel med omtrent samme facadeinddeling kan nævnes den i 1958 nedrevne gård, Store Kongensgade 45.¹⁶ I dekorationen er indføjjet lisener og rocailleværk i frontispicen og på

murfladen mellem 2. og 3. etages 3 midterfag. Gavlkvisten er blevet lavere, en smule mere verdensmandsmæssig, som om man har stræbt hen imod Eigtveds elegance. Facaden kan bære udsmykningen, endog rocailleværk, hvis dette vel at mærke, som over 2. etages vinduer, er let og yndefuldt. Men udsmykningen på frontispicen, muslingeskallen og bladværket, der omgiver de to ovale navneplader, støder dødt op imod gavltrekantens indfatning. Vinduerne bliver komisk små ved siden af dette praleri. Her er ingen »iltre, kravlende former«, for at tale med Hans Henrik Engqvist. — Huset er antagelig bygget 1765.

Jævnside med denne lidt gammeldags smag herskede den moderne nyklassicistiske, hvis forbillede i københavnsk borgerarkitektur var »Det gule palæ« i Amaliegade, tegnet af N. H. Jardin i 1764. Her møder vi den klassicistiske skarphed i de lange gennemgående gesimser og i blændingssystemet, i dekorationen: medailloner, guirlander og 2 reliefvaser. Denne bygning skænkede »rig« inspiration til den københavnske borgerarkitektur i disse år, således til arkitekten Hans Næss' arbejder, Lihmes Gård på Kongens Nytorv og hans egen gård i Antonigade.

Boltens Gård hørte til den gammeldags type, selv om måske netop »jardinske« medailloner og guirlander har prydet facaden; disse stilelementer var lette at opfatte for tidens epigonarkitekter. De fritstående trævaser på et københavnsk gavlkvisthus er et pudsigt særsyn. Ideen kan stamme fra Eigtveds Amaliegade-palæer nr. 15—17. Men her anbragt på et gavlkvisthus! — I 1799 er kun 3 af vaserne tilbage, samlet omkring gavltrekanten, i 1849 er både stukaturarbejdet og vaserne forsvundet.

En nådig eftertid har hævet bygningen op i en højere rangklasse. Alene beletagens 3 midterste vinduer leder tanken hen på Jardin-tidens efter manges mening ypperste borgerhus, Verrayons Gård, Lille Strandstræde 6.¹⁷ Værdigt, men lidet pralende gør cirkelsla-

gene over vinduerne opmærksom på, at man må antage en vis respektfuld mine over for de to gamle herrer.

— — —
 Vi går nu indenfor. — I kælderen under forhuset havde Bolten en gæstestue, som han rimeligvis selv drev. Fra gaden var der indgang gennem 2 glasdøre, man skulle ned ad 2 bornholmerstenstrin. I begyndelsen af 1800-tallet lå her den berømte Hagens Vinkælder, hvorom det et sted hedder:¹⁸ Noget af det fineste, man inviterede hinanden på, var hvid portvin, original aftapning, og en sådan indbydelse gjaldt som regel enten Hagens Vinkjælder i Gothersgade eller Kielers Vinstue i Laksegade.

Beboelsesetagerne er præget af rumsuiten til gaden og af det hjørneværelse med smigfag, der støder op til sidehuset. I 1. etage ligger i hjørneværelset et kontor med en skranke og 2 skabe. Panelerne på væggene, dørene, vinduesrammer og i øvrigt alt træværk er perlefarvet, og det gælder i alle etager. Kontoret hører naturligvis til Boltens handelsvirksomhed.

Med den facade, der blev præsenteret for os, kunne vi med rette vente os noget af interiørbeskrivelserne. Ikke et nyklassicistisk Amalienborg-interiør, men dog et eksempel på den traditionelle udsmykning hos det finere borgerskab, og vi ville især se os godt om i beletagen, 2. etage, hvor øjenbrynene på facaden, cirkelslagene over vinduerne, jo netop løfter sig ligesom for at vise os noget. Men vi bliver skuffede. På væggene er der det perlegrå brystpanel og ellers voksdugstapeter med strøblomster, lofterne har gipsstuktur; vi leder forgæves efter f. eks. »rommanske Mahlerier paa Lærret« med forgyldte indfatningslister (Stormgade 3, 1758) eller »over Dørene aparte Mahlerier« (Hans Næss' Gård, Antonigade, 1767).

I rumfordelingen mod gaden i beletagen har man oprindelig hverken været grandios selvstændig ved at foretrække een stor sal

på 7 fag, eller været småligt stræbende efter en symmetrisk pragtsuite på 2 fag — 3 fag — 2 fag, hvad jo facaden med dens midterste 3-fags fremspring lægger op til, nej, man vælger 5 fag — 2 fag, praktisk borgerligt. Dette fremspring er ganske uærligt ikke andet end en fortykkelse af muren på de 3 fag, således at man gennem årene har kunnet flytte tværskillerum ganske uden skrupler.

På grund af Boltens besvær med at klare juniterminen 1785 måtte Hof- og Stadsretten tage boet under behandling. Det kommer os til gode, idet vi kan gå rundt sammen med skønsmændene.¹⁹ Vi begiver os først til baronessens gemakker i beletagen. Rumsuiten er nu delt op symmetrisk; således bliver den lille 3-fags midtersal hendes modtagelseskabinet med to mahognispejle med forgyldte sirater mellem vinduerne, to spilleborde og to spiseborde, al selskabeligheden foregik ved småborde, et lille cembalo og tolv åbenryggede stole med rødt plyssesbetræk langs væggene. I det lille 2-fags thekabinet til højre herfor står et kinesisk lakeret bakkebord; forbindelsen med kolonierne udtrykkes også ved omtalen af sirtsesgardiner et par steder. I baronessens sovegemak ude i sidehuset en dobbelt egetræsseng med ostindisk sirtsesomhæng. Vi lægger mærke til, at i alle værelser skelnes der omhyggeligt mellem spilleborde og spiseborde, således at det virkelig er et tegn på tidens spillelidenskab, når der i de fire værelser i beletagen står i alt otte spilleborde.

I 3. etage omtales »Baronens Garderobekammer ved Siden af, forseglede«. Vi får desværre ikke lov til at kigge indenfor. I baghuset nævnes hofmesterens værelser og françoisens — børnenes fransk-lærerindes — kammer. Hofmesteren, altså baronens sekretær, var studenten Jørgen Kiærulf, senere professor i filosofi ved Københavns universitet, der netop i disse år arbejdede på sin magistergrad. Endvidere i baghuset tjenerens, stuepigens og kammerjomfruens kammer; over porten ud til gaden i 2 små værelser portneren og endnu en tjener. Kusken havde sit kammer over stalden.

Når vi også regner husholdersken og kokkepigen med, der boede ude i byen, havde Bolten i sine velmagtsdage i alt et tjenerskab på 10 personer.

Hele stedets stemning af vinhandel-købmandsgård kommer ypperligt frem gennem skifteretsbeskrivelsen fra maj 1783.²⁰ Her gives følgende kernefulde beskrivelse af staldens indhold: »6 Vognheste, 6 Stadssehletøy med Behør, 2 Par uldende Dekkener, 2 Staldspande, 1 Foerkiste, 1 Hackelse do; paa Loftet omtrent 30 Tønder Havre, omtrent 4 Læs Halm.« — På loftet over baghuset ligger en stor del propper, 2 kasser matrosklæder og en slump harpiks.

I 1785 står der i den bageste gård uden for det store pakhus: 3 arbejdsvogne, 2 tønder trækul, omtrent 12 favne bølgebrænde, 1 håndsprøjte, 16 tylter fyrrebrædder, ca. 4000 tomme flasker, 24 gamle og 25 nye kasser og 50 ledige fustager.

I september 1787 solgte Bolten sin gård til skibskaptajn Dahl og lejede sig selv ind i nogle værelser oppe under det gebroknede tag. Af vurderingen oktober 1789 fremgår, at interiørerne er kommet på højde med forventningerne, hvilket formentlig skyldes den nye ejer. I beletagen ligger til gaden i alle 7 fag en salon, loftet er gipset og har forgyldte sirater. På de damaskes-betrukne vægge sidder »Prospect- og Arabesque-Mahlerier« samt dørstykker, i vinduespillerne sidder spejle med forgyldte rammer; i øvrigt er alt panelværket forgyldt. Til slut nævnes 2 antikke fedtstens-kakkelovne, med bronceforgyldte sirater, stående på marmorpedestaler og marmorfliser.

I en 11 fags sal i sidehusets 2. etage, hvor det gipsede loft har 3 antikke rosetter, er begge endevæggene dækket af 45 spejlruder.

Arkitekt-spørgsmålet er vanskeligt. Af modemæssige grunde kunne en mand med arkitekttitlen hæftet til sit navn ikke tænkes sat i for-

bindelse med Boltens Gård. Man må lede efter en duelig håndværksmester.

Af Henrik Boltens skriftlige efterladenskaber fremgår, at han var en bekendt af tømmermester, senere chef for Københavns Brandvæsen, Johan P. Boye Junge. De er skydebrødre, de optages samme år, 1761, i Det kgl. Skydeselskab.²¹ I 1767 kautionerer de sammen for »Niels Tranberg for Bortforpagtning af Charlottenborgslots-Hauge i 6 Aar«. ²²Efter Boltens død i 1790 finder skiftekommissærerne i hans chatol »Et Pro Memoria fra Capt. Junge dateret 27de Nov. 1783, hvorved han tilstaar at være skyldig til Baronen for 4re Casser Wiin 209 Rdl. 4 Mk.«²³

Junge gav sig i 1780-erne af med store interessante projekter inden for det borgerlige byggeri, således byggede han den endnu eksisterende husrække Pilestræde nr. 37–45, 1784–85. Her har det københavnske gavlkvisthus mistet sit hovedkendemærke, sin frejdighed, gavltrekanten; et jardinsk stiltræk er slået igennem. I Junges Nørrevoldprojekt fra 1781 optræder et gavlkvisthus med lav trekant²⁴ — Boltens Gård fra ca. 1770 har endnu den høje trekant.

På baggrund af en personlig tilknytning mellem de to mænd, og en slags stilmæssig udviklingslinie fra Boltens Gård til Junges nævnte arbejder, er det vel ikke urimeligt at foreslå Junge som ophavsmænd, selv om Boltens Gård som arkitekturmonument ikke direkte kan støtte antagelsen, dertil er den ikke personligt nok præget.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Plakater fra Theatret i Lille Grønnegade, udgivet 1912 af Selskabet for dansk Theaterhistorie.
2. Brandtaksation, okt. 1731, Landsarkivet.
3. Vurdering juni 1728, Stadsarkivet.
4. Vurdering marts 1734.
5. Museum, 1896, II, s. 325 ff.
6. Indkvarteringsmandtal 1741-47, Købmager Kv. 125, Stadsarkivet.
7. Frederik Weilbach, Architekten C. F. Harsdorff, 1928, s. 5.
8. Gamle københavnske Skilte og Bomærker, tekst ved Hugo Matthiessen s. 38 ff.
9. Kgs. Nytorv-prospekt, Bruun Rasmussen, Auktion nr. 97, sept. 1958, nr. 200 eller 201: københavnske prospekter (ikke gengivet i kataloget).
10. Vurdering maj 1753 og brandtaksation dec. 1755.
11. Ifølge magistratens udtalelse ved ansøgning om toldfrihed.
12. Magistratens Copibog 1. halvdel af 1767, nr. 113. Kollegiebreve 12. marts 1767, nr. 59, begge Stadsarkivet.
13. Sjæll. Register, febr. 1767, nr. 109, Rigsarkivet.
14. Borgerskabsprotokol, Stadsarkivet.
15. Vurderinger sept. 1756 og dec. 1769.
16. København før og nu, III, 1947, s. 228. Opførelsesåret bestemt ved brandtaksationer nov. 1756, febr. 1758 og okt. 1765.
17. Hvem byggede hvad, 1952, s. 77-78.
18. Nær og Fjern, 1875, bd. 5, nr. 177.
19. Københavns Hof- og Stadsret, Forseglingsprotokol, klasse 6.
20. Inden den danske stat i kongens navn greb ind og reddede Bolten fra en truende fallit i maj 1783, blev boet taget under behandling af Hof- og Stadsretten.
21. Det kgl. Kjøbenhavnske Skydeselskab og Danske Broderselskab 1334-1934, bd. 2, Brødrenes skydeskiver samt Brødrefortegnelse, 1934.
22. Skødeprotokol 12, fol. 266, Landsarkivet.
23. Privat Skifteprotokol, Boltens Bopakke, Landsarkivet.
24. Gengivet i: Langberg og Langkilde, Dansk Byggesæt omkring 1792 og 1942, 1942, s. 27.

DET ELPHENBEENSKE SOCIETET

AF SIGURD JENSEN

I Det kongelige Biblioteks håndskriftssamling¹ findes en tynd protokol med en række oplysninger om unge københavnerinder fra 1750'erne, og disse oplysninger er af en så forbløffende art og protokollen er i det hele taget en så ejendommelig kilde til københavnsk personalhistorie og kulturhistorie, at den nok har krav på en omtale.

Det er ganske vist sket før. Journalisten og litteraturhistorikeren P. Hansen, der i 1860'erne under mærket »Cabirol« skrev en række såkaldte »feuilletoner« i »Dagbladet«, har haft fat i den, har gennembladet den og fundet den pudsigt, og han omtaler den i en af disse artikler.² Men han har ikke forsøgt at trænge dybere ind i stoffet og har ikke på nogen måde søgt at klare sig oplysningernes oprindelse og karakter, så lidt som han har prøvet deres korrekthed.

Han nævner, at manuskriptet tilsyneladende indeholder hverken mere eller mindre end en fortegnelse over de giftfærdige piger i København med en kort karakteristik af deres åndelige og legemlige egenskaber, og han spørger sig selv, om det er en liste over en dansk don Juans tusindogtre, et galleri à la den grå Galt, en protokol for et ægteskabskontor eller en vejledning for en privat kreds af giftelystne unge mennesker. Men han slår i øvrigt det hele hen med en spøgefuld bemærkning om, at universitetet eller Videnskaberne Selskab burde udsætte en større præmie end den sæd-

vanlige for en besvarelse af, hvad det egentlig er for et skrift, vi har her.

En nærmere undersøgelse viser imidlertid, at indholdets kilde-mæssige værdi er for betydelig til, at dokumentet kan affærdiges med en spøg. Det betaler sig at kigge lidt nærmere på det.

Protokollen bærer titlen »Kort Underretning For En Libhabere af dem som ere indlemmede udi Det Elphenbeenske Societet«, og den indeholder en nummereret fortegnelse over ca. 400 personer, alle af kvindekøn, så at sige alle — så vidt det lader sig konstatere — unge eller yngre og, på nær en enkelt, københavnerinder. Den er affattet i sidste del af 1750'erne, for en væsentlig del 1757—59. Fortegnelsen bærer intet forfatternavn, og der oplyses intet om, hvorvidt Det Elphenbeenske Societet har været et reelt eksisterende eller et imaginært selskab. Af forskellige bemærkninger i protokollen må man drage den slutning, at vi står over for en afskrift. Dette støttes af, at der i protokollen er indført nogle betragtninger vedrørende oplysningernes forfatter (»autor«) med tilsyneladende samme hånd som det øvrige indførte, og det synes for resten af disse betragtninger at fremgå, at denne afskriver har været en dame. Vedkommende skriver nemlig: »Hvar (d. v. s. var) jeg poetinde — — — —«. Tekstens mange stavfejl kan skyldes denne afskriverinde. Hun skælder voldsomt ud på autor, hvad der forekommer noget besynderligt, da hun jo dog selv skriver ham af.

Fortegnelsen over de 400 kvinder indeholder forskellige oplysninger om hver enkelt, men vedkommendes navn har det åbenbart ikke været meningen at meddele. Der synes at have foreligget een eller flere »journaler« + et register med navne, der henviste til numrene i »journalerne«. Når det alligevel med noget besvær lader sig konstatere i knap 100 tilfælde, hvem pigerne var, skyldes det dels, at en eller anden — måske afskriveren, men efter håndskriften at dømme snarest en anden — i marginen har tilføjet et

Titelblad til Ny kgl. Samling 387^e - fol. Fot. Stadsarkivet

navn, i reglen et efternavn, dels at der i selve omtalen af damen indgår et navneelement. Dette sidste sker bl. a. på den måde, at forfatteren har søgt at karakterisere den pågældende ved et lille vers, og han finder det åbenbart forfærdelig morsomt at lave et eller andet karakteriserende rim på pigens navn, og det kan være såvel på fornavnet som på efternavnet. Identifikationen lettes i øvrigt af, at det i reglen oplyses, i hvilken gade den pågældende bor.

Personernes rækkefølge er ejendommelig. På grundlag af de efternavne, der kan konstateres, kan man se, at en alfabetisk orden har været tilstræbt, eller rettere: personerne er, skønt navnene ikke nævnes, ordnet i to alfabetiske rækker, hver på et par hundrede stykker, men nogle personer, bl. a. de allersidste, falder dog helt udenfor, og den alfabetiske orden er langt fra strengt korrekt benyttet. Da det af indholdet kan konstateres, at materialet ikke er udarbejdet på een gang, men over en periode på et par år eller deromkring, ligger det nær at antage, at det materiale, afskriveren har haft adgang til, har været een, eller snarere to, alfabetisk inddelte protokoller, hvori forfatteren har indført sine oplysninger, efterhånden som han har indsamlet dem.

Hvordan han har skaffet dem, kan til en vis grad ses af selve oplysningerne. Han har promeneret på gaden, kigget ind ad vinduerne, deltaget i selskabsliv og forlystelser, gået i kirke og har især været en flittig gæst ved konfirmationerne, og endelig har han lyttet en hel del til sladder. Men derefter må han være gået hjem og med en bogholders omhu have noteret ned, hvad han fik opsporet. Hvilke personlige forudsætninger han så har haft for at komme til at træffe de rigtige folk og få de ønskede oplysninger, er det straks sværere at trænge til bunds i. At forfatteren har været en mand, derom kan der i betragtning af notaternes art og tone ikke herske tvivl, så lidt som om formålet med den hele liste. For-

fatteren vil beskrive de pågældende piger og gøre rede for deres kvalifikationer som mulige ægtefæller. At P. Hansen noget øjeblik kan have troet, at der var tale om en liste over mulige løse erotiske forbindelser, viser, hvor overfladisk han har læst bogen. I enkelte tilfælde fastslår forfatteren imidlertid, at han finder en og anden uegnet til ægteskab, men nok kunne tænke sig en mere tidsbegrænset kontakt, og det er vel det, der har forledt P. Hansen til denne forhastede idé. Som vi skal se, når vi får orienteret os i, hvem pigerne egentlig var, er tanken om en samling letsindige damer fra netop de kredse, pigerne tilhørte, i sig selv absurd.

Oplysningerne om den enkelte kan være ganske kortfattede, og de kan være fyldige. Men det er altid de samme områder, der belyses: pigens udseende og temperament samt hendes familieforhold og formueomstændigheder. Og synspunktet, hvorudfra det hele betragtes, er som nævnt hendes egnethed og attråværdighed som ægtefælle. Men at vi skulle stå over for en protokol fra et ægteskabsbureau, må dog på forhånd afvises. Netop de piger behøvede ikke at gå til bureau for at blive gift.

Det er ikke tanken at gengive aktstykket in extenso. Der skal kun fremdrages en del af de karakteristikker og oplysninger, som er særlig interessante fra et kulturhistorisk eller personalhistorisk synspunkt, idet dog langt fra alle de personalhistoriske oplysninger, der kan uddrages af aktstykket, skal fremlægges. Det ville føre for vidt. Men personalhistorikere med interesse for københavnske familier omkring 1760 henvises hermed til dokumentet.

Det er foran nævnt, at oplysningerne synes at være ret pålidelige. Nogle eksempler, hvor vi er i stand til at foretage i al fald en delvis kontrol, kan vise hvordan.

Nr. 43, på Østergade, får følgende omtale (arkivalets særprægede stavemåde er bibeholdt): Er grim, til alders, malicieux, ser ud som en løvinde, lever galant, er forstandig, haver nogle adoran-

ter, holder heste og vogn, har hen imod 20.000 rd., er arrig og hastig, har sin egen gaard. Faderen var general bygmester og etasraad.

Ond og arrig
dog ey karrig.

I marginen er tilføjet: Fr. Ernst.

Denne dame, der er en af de ældste i flokken, men dog ugift, var generalbygmester, etatsråd Johan Conrad Ernsts eneste dalevende datter Frederikke Lovise (døbt 1. juni 1714, Frue K. — begravet 13. febr. 1781, Frue K.). Om hende foreligger der adskilligt bekendt, bl. a. kendes det mindevers, hun skrev over sin fader³ (der døde 1750), men først og fremmest kendes hun som en af Københavns første kvindelige fabrikanter, måske den første. Hun drev fra 1765 — og måske endda lidt før — et hørhegleri, hvortil hun 1765 fik kongelig bevilling og kongelig kaution for et driftslån på indtil 12.000 rd. i Kurantbanken. Kommercekollegiet anslog på det tidspunkt hendes egne midler til 36.000 rd., og det ses af kollegiets akter i sagen, at hun havde sin egen gård.⁴ Senere hen gik det måske knap så flot. Luxdorph, der flere gange nævner hende i sine dagbøger, bl. a. fordi de to åbenbart har haft fælles litterære interesser, skriver under 1. november 1773, at hun skal have gjort opbud, og 20. september 1774 fortæller han, at der har været ildløs i hendes gård i Østergade. »Nogle mente, det var paa-sat.« Mon det skulle være en eller anden forulempet, der har taget hævn over »løvinden«? Men hvordan det nu gik eller ikke gik hende, så kom hun i al fald i jorden med manér. Luxdorph fortæller under 13. februar 1781 om begravelsen, hvori ikke alene han, men i det hele taget en smuk repræsentation fra byens bedste kredse deltog.⁵ Hun forblev ugift.

Om nr. 78, der boede i Højbrostræde, hedder det, at hun er

DET ELPHENBEENSKE SOCIETET

<p>NR 16 a. Catholigskolen den Brovorfør Sølgen de Blaggen</p>	<p>Indbyder meget god og hederlig hilsning og for deres og et meget godt nytår, og er det høfligt det en hederlig hilsning, og for med alle ønskes i hilsningerne jeres og med hederlig hilsning og bønner for jeres glæde og i alle nok 20 a 3000 af sønnen for minsten sønnen, som det vil være for de gode bønner, som det vil være man bønner det vil være, som det vil være siden de vil gøre bønner</p>
<p>NR 17 a. Catholigskolen Sølgen de Blaggen</p>	<p>Indbyder meget god og hederlig hilsning og for deres og et meget godt nytår, og er det høfligt det en hederlig hilsning, og for med alle ønskes i hilsningerne jeres og med hederlig hilsning og bønner for jeres glæde og i alle nok 20 a 3000 af sønnen for minsten sønnen, som det vil være for de gode bønner, som det vil være man bønner det vil være, som det vil være siden de vil gøre bønner</p>
<p>NR 18 Sølgen de Blaggen</p>	<p>Indbyder meget god og hederlig hilsning og for deres og et meget godt nytår, og er det høfligt det en hederlig hilsning, og for med alle ønskes i hilsningerne jeres og med hederlig hilsning og bønner for jeres glæde og i alle nok 20 a 3000 af sønnen for minsten sønnen, som det vil være for de gode bønner, som det vil være man bønner det vil være, som det vil være siden de vil gøre bønner</p>
<p>NR 19 Sølgen de Blaggen</p>	<p>Indbyder meget god og hederlig hilsning og for deres og et meget godt nytår, og er det høfligt det en hederlig hilsning, og for med alle ønskes i hilsningerne jeres og med hederlig hilsning og bønner for jeres glæde og i alle nok 20 a 3000 af sønnen for minsten sønnen, som det vil være for de gode bønner, som det vil være man bønner det vil være, som det vil være siden de vil gøre bønner</p>
<p>NR 20 a. Catholigskolen den Brovorfør</p>	<p>Indbyder meget god og hederlig hilsning og for deres og et meget godt nytår, og er det høfligt det en hederlig hilsning, og for med alle ønskes i hilsningerne jeres og med hederlig hilsning og bønner for jeres glæde og i alle nok 20 a 3000 af sønnen for minsten sønnen, som det vil være for de gode bønner, som det vil være man bønner det vil være, som det vil være siden de vil gøre bønner</p>
<p>NR 21 a. Catholigskolen den Brovorfør</p>	<p>Indbyder meget god og hederlig hilsning og for deres og et meget godt nytår, og er det høfligt det en hederlig hilsning, og for med alle ønskes i hilsningerne jeres og med hederlig hilsning og bønner for jeres glæde og i alle nok 20 a 3000 af sønnen for minsten sønnen, som det vil være for de gode bønner, som det vil være man bønner det vil være, som det vil være siden de vil gøre bønner</p>
<p>NR 22 Catholigskolen den Brovorfør</p>	<p>Indbyder meget god og hederlig hilsning og for deres og et meget godt nytår, og er det høfligt det en hederlig hilsning, og for med alle ønskes i hilsningerne jeres og med hederlig hilsning og bønner for jeres glæde og i alle nok 20 a 3000 af sønnen for minsten sønnen, som det vil være for de gode bønner, som det vil være man bønner det vil være, som det vil være siden de vil gøre bønner</p>
<p>NR 23 Sølgen de Blaggen den Brovorfør</p>	<p>Indbyder meget god og hederlig hilsning og for deres og et meget godt nytår, og er det høfligt det en hederlig hilsning, og for med alle ønskes i hilsningerne jeres og med hederlig hilsning og bønner for jeres glæde og i alle nok 20 a 3000 af sønnen for minsten sønnen, som det vil være for de gode bønner, som det vil være man bønner det vil være, som det vil være siden de vil gøre bønner</p>
<p>NR 24 Sølgen de Blaggen den Brovorfør</p>	<p>Indbyder meget god og hederlig hilsning og for deres og et meget godt nytår, og er det høfligt det en hederlig hilsning, og for med alle ønskes i hilsningerne jeres og med hederlig hilsning og bønner for jeres glæde og i alle nok 20 a 3000 af sønnen for minsten sønnen, som det vil være for de gode bønner, som det vil være man bønner det vil være, som det vil være siden de vil gøre bønner</p>

Typisk side fra protokollen

Fot. Stadsarkivet

»lovlig smuk, reformert og lidt spodsk. Fader og moder lever, staar sig lovlig got. Faaet en smuk og fordeelagtig mand den 2^{den} maj 1758«. I marginen står: Frue Fontenay tilforn von Hemmert.

Det er indførsler af denne art, der viser, hvordan pigefortegnelsen har været ført over en vis tid. Nogle af dem er så blevet gift inden for denne periode, og det noteres op. — Efter forfatterens sprogbrug betyder »lovlig« ganske eller noget endnu stærkere.

Susanne Marie de eller van Hemmert (1738—1819), datter af den rige etatsråd Joost v. H. (1696—1775), blev ganske rigtig 2. maj 1758 viet til søofficeren Antoine Nicolas le Sage de Fontenay (1725—1787). Eftersom han senere blev admiral, kan man vel godt sige, at hun fik en »fordeelagtig mand«. Vielsen fandt sted i den reformerte kirke.⁶

Nr. 311 boede i Vigantsgade, og i marginen står »Cramer«. Hun beskrives således: Meget smuk og angenem og god comportement og vif, nok ferm i huusholdning og syening, gaar paa faderens contoer og expederer, er nok af got gemyt, faderens tilstand er nok ey synderlig god, endskiønt han holder heste og vogn, de ere fleere sødskende, nemlig 5 piger og 2de drenge børn. Hun er 21 aar.

Takket være skiftet efter faderen, grosserer Søren Jensen Cramer (fra 1770) kan vi se, hvor præcise oplysningerne er. Han ejede netop en gård i Vigantsgade og havde 7 børn, 5 piger og 2 drenge. Hans efterladte aktiver androg 13.525 rd., men passiverne var helt oppe på 21.399 rd. Han havde heste og vogn, ja hele to vogne, en karet og en chaise. Af døtrene var to voksne i 1750'ernes sidste år, nemlig Maren (der blev gift med landphysicus Moritz i Asminde-rød) og Inger Cathrine (g. m. sekretær Carstens i Landvæsens-collegiet).⁷ Denne sidste blev konfirmeret 9. april 1752 i Helligåndskirken i en alder af 14 år. Hun har følgelig været 21 år i foråret 1759, hvor en stor del af protokollens oplysninger er affattet.

Men da en del af den er af lidt ældre dato, kan det altså ikke med fuld sikkerhed siges, hvem af de to der har været faderens lille nydelige kontordame.

Nr. 282 boede også i Vigantsgade, og i marginen står navnet Hagen. Hun er »meget smuk, forstandig, vif og snaksom, har 200 rd. (formentlig fejlskrift for 2000 rd.), har gjort vers og derved distinveret sig og er indlemmet i lærdes societet, haver været i huuset hos sin tante, som ey har opdraget hende blye, men til compagnie og vant til divertisement, er fader- og moderløs, har meget god comportedment og er af got gemyt, er og meget høflig og med behagelighed begavet. — Kiendskab ved familie. — Faaet en fordeeltagtig mand, som seer got ud og har 4000 rd. indkomme. Bech.«

Også om denne dame kan der skaffes fyldige oplysninger til kontrol af protokollen, og heller ikke i dette tilfælde finder vi noget, der taler mod dens vederhæftighed. Den pågældende er Lovise Sophie Beck, f. Hagen. Hun var født i København 1738 som datter af apoteker ved Kong Salomons Apotek Bernhard Hagen (1696—1747) og Anna Margrethe Cøllner (1714—48). Lovise Sophie Hagen opholdt sig i begyndelsen af 1750'erne i Elsleth i Oldenburg og blev på grund af sine litterære fortjenester optaget i Det Göttingske Societet. Hendes produktion består især af æresdigte til fyrstelige personer, men hun har også skrevet en komedie på tysk, ligesom hun har været beskæftiget med at oversætte Peder Hansen Resens Frederik II's krønike til tysk. Men dette arbejde blev aldrig trykt. 17. april 1758 blev hun gift med kancelliråd Jens Michelsen Beck (1721—91). Han havde tidligere været plantageejer på Sct. Croix, så det lyder meget sandsynligt, at han har haft en pæn lille formue. Han gav sig i øvrigt også af med at skrive, men det var om elektriske eksperimenter.⁸ Hun døde 1777. Hans Barhow nævner i sin bekendte nærgående »vejviser« fra 1748, at apoteker Hagen i Kong Salomons Apotek havde smukke døtre.⁹ Hvoraf i

hvert fald ses, at protokollens forfatter og Barhow har haft samme smag. For en ordens skyld skal understreges, at de to personer naturligvis ikke kan være identiske, da Barhow døde allerede 1754. — Læseren kan i øvrigt selv dømme om damernes udseende, idet der er bevaret portrætter af to af apoteker Hagens døtre (se side 105 og 109).

Barhow nævner, at apoteker Hagen havde mange børn, og protokollen kender i al fald endnu en af døtrene, men fornavnet oplyses ikke. Hun roses også for skønhed, godt gemyt og høflighed. Hun bor nu på Nørregade, men har været »i Raadhuus hos Fiskers«, og forfatteren oplyser, at han kender hende »ved gienbo-skab« (nr. 283).

Også nr. 13 i protokollen er så velkendt af eftertiden, at det ligger nær at sammenstille protokollens oplysninger med, hvad der ellers vides. Indførslen lyder i sin helhed således:

No 13 paa Christianshavn.

Seer lovlig got ud, er bemidlet, hvilket hun og selv veed, og derfor er noget spodsk, haver Stiffader, hendes egen Moder. — Moderen død, som datteren var meget bedrøvet over, hun har 17.000 rd. og faaer 34.000 rd. til, hun har 2de halv brødre som har hver faaet 34.000 rd., var til Confirmation in Mich. 1757, er 15 aar.

Er du den riige og temmelig smukke Biørn
Faar du vel 30 a 40.000 rd. til dine Børn.

Man ser, hvorledes der har været arbejdet med notatet. Første del af det er udarbejdet, medens moderen endnu levede, og sidste del af oplysningerne er kommet til efter hendes død. Men denne riige og smukke pige har der også været al mulig grund til at holde øje med. Hendes fader storkøbmanden, agent Andreas Biørn (f. 1703) var død i 1750, og hans enke Margrethe Lentz (f. 1717)

DET ELPHENBEENSKE SOCIETET

giftede sig 2. gang i 1756 med godsejer Emanuel Thygesen (1703—64), men døde 1758 (begr. 17. juli). Første del af notatet er altså affattet før midten af juli 1758. 17. april 1757 konfirmeredes Ka-

Lovise Sophie Beck, f. Hagen. Kopi af H. Chr. Ley 1860 på Frederiksborg efter maleri af ukendt kunstner

Fot. Frederiksborg mus.

ren, salig agent Biørns datter i Vor Frelses Kirke. På dette punkt er vor protokol altså lidt ukorrekt. Vi ved i øvrigt om samme Karen Biørn, at hun blev gift med forfatteren Tyge Rothe i 1761. Hun var født 12. august 1742 og har altså været knap 16 år, da moderen døde i juli 1758. Da sidste del af notatet angiver hendes alder som 15 år, er der grund til at antage, at det er affattet ganske kort efter midten af juli 1758, idet man dog må regne med en

vis margin, da det vel ikke er givet, at forfatteren har været helt præcis underrettet om, hvilken dag det var hendes fødselsdag.¹⁰

Desværre er det yderst sjældent, at de oplysninger om pigernes udseende, der meddeles, kan kontrolleres ved hjælp af billeder. Foran er nævnt to eksempler, og hertil kommer et portræt af en af de omtalte damer, der ganske vist er fra et tidspunkt, der ligger en hel del år efter vor protokols affattelsesperiode, men som dog nok rummer et par af de træk, der nævnes i den. Det drejer sig om et billede af skuespillerinden Elisabeth Cathrine Amalie Rose, f. Böttger (side 113). Protokollen nævner som nr. 327 og 328 to søstre, der bor i Lille Kongensgade, men tidligere har boet på Ulfelds Plads. I marginen står navnet Bøtger ud for nr. 327 og ud for nr. 328 står »Amal:«. Nr. 327 karakteriseres med et uhøvisk udtryk, der viser, at forfatteren har anset hende for at være i besiddelse af megen sex-appeal. Endvidere nævnes, at hun er »ey til at oprække«, hvad der formodentlig skal forstås således, at hun har haft en kvik replik. Om det økonomiske får vi at vide, at familien har »tilsat det, de havde«. Faderen og en broder lever. Om Amalie hedder det, at hun er »ey saa smuk og behagelig (d. v. s. som søsteren), thi hun haver et ilde trek ved munden, naar hun taler, men hun er meget ferm i sin metier og feedere og ey saa tør som foregaaende numer, men forresten ligesaa«. At hun er temmelig buttet, skjuler vort billede i al fald ikke, og det ser også ud til, at hun har haft et syrligt drag ved mundvigen.

Amalie Böttger var datter af en juveler, og Holberg selv skal have fået øje på pigebarnet i faderens butik og have tilskyndet hende til at blive aktrice. Selv om teaterhistorien ikke regner hende blandt de største, spillede hun i al fald en lang række roller af vidt forskellig art, så det er næppe for meget sagt, at hun var »ferm i sin metier«. Om hendes vandel kan vi ikke dømme, men et og andet tyder på, at den er faldet lidt uden for almindelig borgerlig

norm.¹¹ Om faderen Mathias Böttger oplyser skattemandtallet 1762, at han er juveler uden at bruge professionen, og at han har to døtre, hvoraf den yngste er aktrice ved den kgl. danske skueplads.¹²

Endelig vil vi afprøve følgende lille idyl med historiens kolde kendsgerninger:

Det drejer sig om nr. 334 i protokollen, hvis nummer ved en skrivefejl er blevet til 234. Hun bor på Købmagergade, og i marginen står navnet Becker. Man får at vide, at hun er »smuk og angenem, (har) deylig Tallie, (er) høflig nok, ey vandt til Huusholdning og ey meget til Syening, brav munter og brav for vinduet, vant lecker og got, er nok af got gemyt, faaet en god udflyning, tilstanden hos moderen er nok god, især om hun faaer de 10.000 rd. fra hr. Bar: Korf. At hun har elsket sin Kiæreste er beviis at hun har passet troelig op at snakke med ham før det blev bekien, faaet d. 10. Maj 1758 en Præst Hr. Stage, som er lovlig smuk, faaet et slet kald i Jylland og Prestegaarden fordervet«.

Hofskrædder og kgl. køkkenleverandør (køkkeninspektør) Johan Wilhelm Becker boede i den af ham selv opførte gård på Købmagergade (nuv. nr. 44). Her holdtes frimurerloge af den liflandske baron Korff, der var knyttet til den russiske legation.¹³ Han var, hvad der også vides ad anden vej, en noget efterladende debitor. Men skræddermester Beckers kønne og forelskede datter, som i øvrigt hed Margrethe Constantine, blev i al fald 10. 5. 1758 — bemærk, at datoen stemmer — gift med sin præstemand, hr. Johan Adolph Rasmussen Stage (f. 1730), der siden 1757 havde været præst i Helligsø-Gettrup. Vi tror gerne, at dette nordvestjyske kald har været slet, men får trøste os med, at han og hans hustru efter 7 års forløb kunne flytte til Junget-Torum præstekald i det fede Salling. Deres ægteskab velsignedes med 7 børn inden hr. Stages alt for tidlige død 24. 6. 1772.¹⁴

Vi har nu truffet døtre af generalbygmester Ernst, grossererne de Hemmert, Biørn og Cramer, apoteker Hagen, juveler Bøttger og skræddermester Becker. Og vi vil også kunne møde døtre af borgmester Herman Henrik Kønemann (91—93)¹⁵ og en niece af borgmester Christian Fædder (117).¹⁶ Nr. 409 er muligvis en datter af byskriver Jochum Schäffer.¹⁷ Den rige apoteker Gottfried Becker (død 1750) er repræsenteret ved tre af sine døtre (225—227).¹⁸ Der er vistnok en datter af generalkrigskommissær Hans Höyer (72),¹⁹ og fra de militære kredse er der i øvrigt bl. a. døtre af en general, en oberstløjtnant og en løjtnant ved drabanterne. Men disse navne oplyses ikke. Det gør derimod navnet på Christiana Baumgarten (288),²⁰ datter af premierløjtnant i Kastellet Ernst Baumgarten.

Der omtales døtre af universitetsfolk som professorerne J. C. Kall (99)²¹ og Peder Horrebow (277^b—280)²² samt af den lærde sprogforsker, universitetspedel Jens Pedersen Høysgaard (106),²³ der trods sin beskedne stilling ved universitetet og senere ved Trinitatis Kirke var en velstående mand.

Der var tre døtre af den velhavende slotsforvalter på Rosenborg Magnus Langhorn (101—03)²⁴ samt døtre af renteskriver Rasmus Pau (143—45),²⁵ generalauditør Christopher Wildschjøt (206—08),²⁶ hederider Peter Abraham Oberkampff (132—33),²⁷ fuldmægtig i Rentekammeret Christian Røbel (377—78),²⁸ regimentskirurg Berend H. Hempel (Hembel), om hvem det oplyses, at han har vundet i lotteriet (303—04),²⁹ og regimentsskriver over Frederiksborg Rytterdistrikt, senere brygger i København og derefter hospitalsforstander i Helsingør Jon Morsleth (363—64).³⁰

I adskillige tilfælde udtrykkes det direkte eller indirekte, at en pige er datter af en standsperson, uden at nærmere identifikation har været mulig.

Der er døtre af bryggerne Niels Seyersløv (17—18),³¹ Nicolay

DET ELPHENBEENSKE SOCIETET

Finke (246—47; pigernes fornavne var Liise og Marie),³² Peder Christopher Frigast (250—52),³³ Søren Fugl (260—61)³⁴ og Herman Gamst (Gamsted) (273—74, måske 276).³⁵ Årsagen til, at de

Frederikke Amalie Hagen (1747-1831), gift 1761
med kontreadmiral Wolfgang Kaas. Maleri af
Jens Juel. Frederiksborg

Fot. Frederiksborg mus.

er kommet med, er vel i de fleste tilfælde faderens velstand, men om brygger Seyersløvs to døtre hedder det dog, at de hverken er smukke eller bemidlede. De holdes stærkt i ave, har slette forældre og ikke meget bedre brødre. Her må protokollens oplysninger altså nærmest siges at have karakter af en advarsel, og tilfældet er ikke det eneste.

Af urtekræmmerdøtre møder vi Baltzar Poulsen Schiøtts (172–74)³⁶ og stadshauptmand og urtekræmmer Johan Walboms (422–23).³⁷ I det sidste tilfælde bemærkes en konflikt mellem oprindelse og erhvervet rang, som autor åbenbart mener af betydning for de unge damers ægteskabsmuligheder. Det hedder nemlig bl. a. i skildringen af dem: »— — — — har lovlig god comportement, men ey efter den rang, de ere komne for skade at faae. Fader og moder lever og ere gamle. Familien er vidtløftig, men ey fornem og kand visselig siges

Om een characteriseret kom
og end havde maven gandske tom
I dog visselig aldrig kommer i hans val
saalenge i har cryderie i haabetal.
Det og med borgeren kand gaae
at hand med rette maae sige saae
Jeg for frøckenen maae vige
og see at tage mig een lige.«

Med andre ord: De små frøkener Walbom kan ægteskabsmæssigt risikere at sætte sig mellem to stole; de er ikke fine nok til standspersoner, men en borgermand vil være betænkelig ved at gifte sig med dem, idet han ikke vil føle sig fornem nok. Så skarpt skelnede man altså åbenbart i datiden. Men autors interessefelt har dog spændt både over patriciat (borgmestre, storhandelens folk), embedsstanden og den bredere borgerstand.

Til denne sidste gruppe tør vel også regnes døtre af bagerne Christian Matthias Breslau (232)³⁸ og Johan Mincke (418)³⁹ samt isenkræmmer Christian Freese (263).⁴⁰ Breslaus »førte sig tykt op« (og gik da også fallit 1762). Minckes og Freeses synes velhavende. Bagerne må vel nærmest karakteriseres som håndværkere, men ellers er der ikke identificeret håndværkerdøtre.

Det betyder dog ikke, at der ikke er sluppet piger med, som var af beskedne kår. Døtrene af en reduceret juveler er allerede nævnt, men den ene var en bekendt skuespillerinde. Jomfru Storm (180), der boede på Kultorvet, var datter af en forhenværende tjener, men faderens beskedne stand opvejes til fulde af, at hun både kan vente at få midler og er køn, kvik og i besiddelse af adskillige talenter. Så vel stod det ikke til med traktør og vintapper Cardinals to døtre (21—22).⁴¹ Den ene var måske nok ganske køn, men ellers var det skralt med de gode egenskaber. Om en af dem hedder det ligefrem, at hun er »nok vanvittig i huusholdningen«. Dertil var familien katolsk, og det fandt datiden jo ikke var så godt. Men Cardinals vinstue var et sted, hvor ungdommen mødtes, bl. a. til koncerter, så hans døtre har i al fald hørt med i de unges lag.

Til de virkelig uheldige hører f. eks. nr. 150, der bor i St. Kongensgade. Hun er ganske vist smuk og altid net, men hun er også intrigant, »løs i gengerne« og en ødeland. Navnet opgives som Petrej.

I tilfælde nr. 96 ses den advarende pegefinger endnu mere hævet. Damen, der bor i Prinsensgade, er nemlig »en grim vil(!) fransøsk tøs, haver dog lovlig god tallie, vrikker med rompen, haver fader levendes, men moderen død, men ey tienlig til en mand, før hun faaer sat sig, og er nok ey beqvem til huusholdningen«.

På den anden side er forfatteren ikke bange for at medtage en fattig pige, når blot hun er køn og dygtig. Tjenestepiger er der dog ikke mange af. Det oplyses om nr. 340, som er køn og dygtig og forældreløs, at hun er »i huuset hos forvalter Dazion«. Hvad der ligger i dette udtryk, er ikke ganske klart, men det dækker muligvis over en lidt anden social placering end den almindelige tjenestepiges. Da adressen opgives som »ved blaae taarn«, er husherren utvivlsomt den kongelige materialforvalter Frantz Dajon.

Gadens løse fugle og lignende misliebige fruentimmer interesserer

ikke vor forfatter. Men med fornemme folks maitresser forholder det sig anderledes. Der nævnes nogle enkelte, og i et af tilfældene omtales sagen i så forblommede vendinger, at man aner en virkelig mægtig forbindelse. Det drejer sig om nr. 345. Intet navn nævnes, men det oplyses, at hun bor »ved kanalen«. Hun er »temmelig smuk, brynet og har god comportement, har nok kraft til at hielpe en, er bemidlet, og forresten maae (ieg) tie om hendes conduite for een stor politisk raison«. En anden dame, der var i en noget lignende situation, var en frøken Bøfke, formentlig identisk med Charlotte Elisabeth von Bøfke (f. 1727), datter af den adelige landsdommer Conrad v. B. (12). Da hun døde i 1782, efterlod hun sig 12.000 rd.⁴²

Når forfatteren har taget sådanne personer med, hænger det måske sammen med, at de har været ganske attråværdige partier, den dag de løsgjorde sig fra den fornemme forbindelse, men man kan heller ikke vægre sig mod den tanke, at de er kommet med, fordi »autor« her har fundet noget pikant »stof«.

I det hele taget skal man ikke tage for tungt på de mere principielle overvejelser, der måtte have ligget bag udarbejdelsen af protokollen. Forfatteren siger selv med et lille smil ved nr. 289: Autor ved ingen raison, hvorfor hand har indlemmet hende, uden fordi man kand strax faae 5.000 rd.

Ved at benytte ordet »indlemme« fastholder forfatteren (der altid omtaler sig selv som autor) den tankegang, at der er tale om et societet, en forening. Men medlemmerne er altså indlemmet, ikke optaget, indmeldt e. lign., hvad der stemmer godt med den opfattelse, man får ved gennemgangen af oplysningerne, at den eneste, som har haft noget at gøre med, at pigerne optræder i protokollen, er forfatteren. Det er hans »samling«, og pigerne har formentlig overhovedet ikke anet, at de figurerede i den.

DET ELPHENBEENSKE SOCIETET

Man kan mærke, hvordan autor har færdes gennem byen og lagt mærke til, hvad der foregik bag ruderne i de mange vinduer i de fine huse, som byen havde fået efter den store brand i 1728. Det er velkendt, at disse vinduer kom til at betyde en masse i byens

Skuespillerinden Amalie Rose, f. Böttger.
Stik af Marie Jeanne Clemens 1785 efter
maleri af Vigilius Erichsen

Fot. Kgl. Bibl.

dagligliv.⁴³ Og der er ingen tvivl om, at forfatteren virkelig har fundet adskillige af stadens teen-agers fast posteret ved disse spændende ruder. Han taler om »vinduesstatyer«, at den og den er »brav i sagen vinduet« o. s. v. Men porten kunne naturligvis også bruges til at holde udkig i, og vi får at vide, at en af damerne er

en god »portinde«. En anden synes at have haft fornøjelse af et hul i plankeværket. Men nysgerrigheden var der altså, både på pigernes side og — forfatterens.

Men man nøjedes ikke med at kigge. Man spadserede.⁴⁴ Det var noget ret nyt, og man kan let forestille sig den ældre generations reaktion herpå, selv om vel ikke alle fædre har været så ængstelige som nr. 393's fader, om hvem det hedder, at han, »som er meget bemidlet, har været frygtsom for unge snaphaner og derfor skilt sig ved nogle jomfruer, formedelst deres broder kom til dem paa volden«. Andre spadserede mere utvungent (spadserede »bravt«, som det hedder i forfatterens sprogbrug), og de spadserede med de unge mænd. Forfatteren nævner således f. eks. i omtalen af to søstre (256—57), at han tror, han har spadseret med den ene, og fandt hende »behagelig«.

Datidens kontaktmulighed mellem kønnene, i al fald for så vidt angik ungdommen, har været ret stor. De unge traf f. eks. hinanden ved konfirmationsforberedelsen — forfatteren nævner, at han har gået til præst med en af pigerne i protokollen (40), — og de morede sig sammen ved de fester, der bød sig. Ved nr. 285 noterer forfatteren lakonisk »bryllupsconnaissance«, og om nr. 284 bemærkes »connaissance paa en vis mands trappe, da hun dansede«.

Blandt de offentlige forlystelser ses koncerterne i Rådhusstræde at have spillet en rolle, og desuden har man naturligvis set hinanden »paa Comedien«.

At også kirkegangen har givet anledning til kontakt, ses tydeligt af efterfølgende indførsel, der gengives i sin helhed, både fordi den viser, hvorledes datidens »læderjækker« om aftenen har stået og hængt uden for kirkedøren for at kigge på pigerne, der gik til aftengudstjeneste, og fordi den afslører adskilligt om vor anonyme forfatter og hans metoder til at opnå forbindelse med de unge piger:

No 333 ved Nyehavn.

Smuk, men noget koparret, har smuk tallie og har for(n)emme ær, endskiønt er ey af stor extration, autor ved ey at gjøre den rette jugement, men giver sin sentements tilkiende ved følgende ord, hun haver gaaet i Veisenhuus kirken i bøn, naar det haver været maaneskin og got veier og derfra haver autor prøvet hende, men fornummet, at hun har forstand til got at chachere sine passioner, thi hun var høflig, men kunde sette ærbar ansigt, dog saa imellem med mildhed beblandet, og havt pige med, som var snak-som imod hun var taus. Autor sat og prøve paa hendes nysgierrig-hed og forefant, at naar hand fortalte nyt, saa forespurgte hun sig, hvorfor hand en aften, der var allarm ved Veisenhuus kirken, tog et papir af lommen og lod som hand fandt det ved samme leilig-hed og sagde, ieg gad vist, hvad heri staar, hvorpaa de blev staa-ende og lydte efter og vilde gierne see det, hvorpaa hand læste

Hør gudinde, søde pige
 Du som faae kun kiender lige
 udaf lader, yndighed,
 Sig om ieg dermed har syndet
 at ieg dig har stedse yndet
 for din søde venlighed.

Autor har for hendes skyld været i klammeri, for en karl snakket til hende, som icke troes at kiende hende, kort sagt autor har giort den gisning, at hun er vacker, vif og munter, kand forestille sig, lit knipsk og vredagtig, bliver hastig rød, har god comportement, og er nok beqvem for en mand, det har ladt som andre har tilstaaet samme, hun gaar i N. kirke og brav i Rosenborg have, er altiid net, har fader og moder levendes, moderen er brav tyk.

I marginen står »Brennøe«. Det er ikke muligt med fuld sikker-hed at afgøre, hvem denne jomfru Brennøe er. Men da navnet

ikke er særlig almindeligt, er der nok tale om en datter af den sejl-mager »Brenøe«, hvis enke Anna Christina nævnes i skattemand-tallet 1762 under Sct. Anna Øster kvarter nr. 20. Hun har en hjemmeværende datter, Maria, der er 22 år (og altså i 1758 har været 18 år). Enken holdt 2 tjenestepiger, så selv om en sejlmager-datter måske nok kan siges ikke at være »af stor extraction«, har der åbenbart været en vis velstand til stede, som har kunnet be-grunde den fornemme »ær«.

Læg i øvrigt mærke til de indledende bemærkninger om, at »autor ved ey at giøre den rette jugement, men giver sin sente-ments tilkiende ved følgende ord —«. De tyder på, at afskriversken ikke har begrænset sig til en ordret afskrift af forlægget, men på sine steder har bearbejdet det. Dette stemmer også med andre ven-dinger i dokumentet, f. eks. siges ved numrene 33—36: »Skal alle fiire efter autors forklaring være høye af vext«. Dette for-hold gør det naturligvis endnu sværere at skønne om, hvilken slags forfatter vi har at gøre med.

Det er lidt vanskeligt at forestille sig, at afskriversken har mal-trakteret hans sprog og ortografi så meget, at forlægget kan have været velskrevet og korrekt bogstaveret. Det er derfor næppe til at tro, at autor har været akademiker. På den anden side har han været i besiddelse af så megen skrivekyndighed, at han har hævet sig noget over den gemene hob. En række bemærkninger tyder på, at han har talt både tysk og fransk.

Der er i og for sig intet i vejen for, at autor skulle kunne være officer; visse pigers interesse for officerer omtales temmelig uven-ligt, men i andre tilfælde er det lige omvendt. Efter sit tempera-ment kunne han dog nok snarere synes at være forretningsmand. Sin personlighed afslører han indirekte, men særdeles indgående. Han er pågående indtil det kværlantiske, meget nysgerrig, men klarhovedet, når det drejer sig om at bedømme en piges økono-

miske forhold, og selv nok så tiltrækkende ydre fortrin hos en pige får ham ikke til at afstå fra en koldsindig bedømmelse af hendes ægteskabelige værd som helhed. Derimod kan hans hidsighed få ham til at tabe hovedet. Typisk er f. eks. bemærkningen om nr. 379, at hun »har lagt sig ud med autor og autor med hende formedelst næsvished i Klædeboderne og for samme skyld haft stor disput med den eene broder«. Ved en anden lejlighed (244) retter han i et vers nogle fæle beskyldninger mod en af de unge piger, men senere har han åbenbart fortrudt, for der er føjet til: »Autor undskylder sig, at da hand gjorde dette riim var hand faldet noget i raserie«.

Antydning af, hvad han har heddet, får vi — måske — et enkelt sted. Det hedder om nr. 188, som bor på Nytorv, og hvis efternavn formodentlig er Trante, at hun »kiender autor under de ord. Det er Fiks nok«. Med kendskab til den jargon, der herskede mellem datidens unge — vort håndskrift viser, at de satte pris på ordspil og dårlige »brandere« — gætter man herefter naturligt på, at hans navn har været Fix eller noget i den retning. Men længere end til gætterier når man næppe, medmindre nye kilder dukker op.

Skriftet er en vigtig kulturhistorisk kilde takket være de oplysninger, det giver om de kontaktmuligheder, der gaves for datidens unge, men derudover får vi også et og andet at vide om det pænere borgerskabs tilværelse. Vi hører om de unge pigers musikglæde. Adskillige spiller klaver, et par spiller fløjte, og en trakterer harpen. Og vi får også lidt at vide om deres syning, deres sprogkundskaber o. s. v. Om damernes påklædning oplyses der kun lidt. Dog hører vi, at en af dem bærer amazon-dragt. Håropsætninger har af og til påkaldt autors opmærksomhed. Et par søstre udmærker sig ved deres »sætter«, en kan »godt sye og koæffere«, medens en anden har en dårlig »koefyre«. Datidens høje håropsætninger med

tyl, kniplinger og lignende har naturligvis også været meget iøjnefaldende.

Den, der interesserer sig for datidens københavner-»slang«, vil finde adskilligt. Nogle eksempler er nævnt i det forrige. Af andre kan nævnes, at det hedder om en ung pige, der kan vente en pæn arv, at hun »faar brav plader efter faderen« (202), en andens moder »er slem i censur« (190) o. s. v. Der er farverige øgenavne (Blikmaskinen, Maanedsduen). Enkelte af udtrykkene egner sig ikke for gengivelse på tryk.

Vigtigst er dog det glimt, vi gennem autor får af en københavnsk mellemklasse under udvikling. Autors placering på den sociale rangstige lader sig ikke helt bestemt afgøre, men han er i al fald en mellemstandsmand. Hans interessefelt i ægteskabelig henseende spænder fra borgmesterdatteren til den velstående bagers døtre. Hvad der ligger ovenfor, adelen og de højeste rangklasser, lades ude af betragtning. Der har han ingen chancer. Og nedadtil har håndværkerdøtrene og piger fra socialt ringere stillede lag heller ingen interesse, bortset fra den pikante undtagelse, som bekræfter regelen. Vi så foran, hvordan det kunne være skæbnesvangert for en ung pige at være placeret således, at hverken stadshauptmandmilieuet eller urtekræmmermilieuet ville acceptere hende. Andre eksempler af lignende art kunne fremdrages fra håndskriftet. Men så snævre bånd har autor ikke selv følt sig bundet af. Nu vil en mand formentlig altid være mindre standsbundet end en ung pige, men hertil kommer åbenbart, at han står som eksponent for det nye, der langsomt trænger sig frem — mellemklassen.

Enevældens velafbalancerede standssystem passer til et statisk samfund, hvor man lever under beskedne kår med ringe kontakt udadtil. Men da København kommer ind i den florissante handelsperiode, bliver mulighederne større for den energiske og begavede. Hans evner og held vil komme til at placere ham inden

for et større udvalg af muligheder; i sine overvejelser over, hvem han skal gifte sig med, kan han operere med en bredere kreds, og på den anden side vil hans valg af ægtefælle være af stor betydning for, hvordan hans endelige placering bliver. Hans virkefelt er — kort sagt — ikke en stand, men en klasse.

Og dog — lad os ikke tage det alt for højtideligt. Det hele er jo først og fremmest en ung mands drømme og drømmerier, indkapslet i tanken om et societet — societeter var på mode i de år — og symboliseret ved noget af det fineste, ædleste og dyreste, datiden kendte, elfenbenet.

NOTER OG HENVISNINGER

Forkortelser:

H. M.: Historiske Meddelelser om København.

Mdt. 1758: Indkvarteringsmandtal 1758. Københavns Stadsarkiv.

Mdt. 1762: Skattemandtal for København 1762. Rigsarkivet.

1. Ny kgl. Samling 387c – fol. Fotokopi i Stadsarkivet. Det har været umuligt at opspore, hvordan og hvornår protokollen er indgået i Ny kgl. Samling. Det kan dog senest være sket i begyndelsen af 19. årh. – Nr. 387 er en diverse-gruppe.
2. Trykt: Cabiro, Udvalgte Feuilletoner (1870) 371 ff.
3. Hofmans Foundationer VIII, 225.
4. Rigsark. Kommercekoll. kgl. res. 7-6-1765, nr. 1369.– Carl Bruun, København III (1901) 85.
5. Luxdorffs Dagbøger I-II v. Eiler Nystrøm (1915-30) passim.
6. Topsøe-Jensen og Marquard, Officerer i den dansk-norske Søetat I (1935) 387.
7. Skifte 9. septbr. 1770. Kbhvn. Skiftekomm. Orig. skiftebreve nr. 6/1773. Landsark. f. Sjælland.
8. H. Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon I (1924) 312.
9. H. M. 1, VII, 525.
10. Jfr. Dansk biografisk Leksikon: Biørn, Andreas og Rothe, Tyge.
11. Sstds: Rose, E. C.
12. Mdt. 1762 (4. 417).
13. H. M. 1, VII, 528 og 3, IV, 264. Christian Elling og Victor Hermansen, Holbergtidens København (1932) 62.
14. Wiberg, Præstehistorie II (1870) 38.
15. Lengnick, Genealogier, 1. saml. II.
16. Jfr. Villads Christensen, Københavns Privilegier (1911) 48. – Dansk biografisk Leksikon: Fædder.
17. Jfr. H. M. 3, IV, 267.
18. Elvius og Hiort-Lorenzen, Danske patriciske Slægter I (1891) 15 ff.
19. Nr. 72 boede på Christianshavn, og mdt. 1758 nævner under Christianshavns kv. nr. 35, Strandgade generalkrigskommissær Høyer. 6. april 1755 fik han en datter Bolette Elisabeth konfirmeret i Vor Frelsers Kirke.

DET ELPHENBEENSKE SOCIETET

- Jfr. Dansk biografisk Leksikon: Höyer, Marcus Haggæus.
20. Jfr. I. C. W. Hirsch, Danske og norske Officerer 1648–1814.
21. Lengnick, Genealogier, 1. saml. I. Jfr. mdt. 1758, Klædebo kv. nr. 251, Nørregade.
22. Jfr. Pers. Tidsskr. 2 (1881) Til­ læg s. 1 ff.
23. Er muligvis identisk med den jomfru Maria Magdalene Høys­ gaard, der blev konf. i Frue K. 3. okt. 1751.
24. Hauch-Fausbøll, Slægtshaandbo­ gen I (1900 ff.) 515–16. — P. Brock, Historiske Efterretninger om Rosenborg II (1882) 41 ff., 55 ff.
25. De pågældendes adresse opgives som Raadhusgade; renteskr. Pau ejede iflg. mdt. 1758 en gd. i Rådhusstræde (Vester kv. 10–11).
26. Håndskriftet oplyser, at familien foruden fader og moder, der begge er i live, består af 3 døtre og 2 sønner. Mdt. 1762 nævner under Øster kv. nr. 399 (18.429) krigsråd, møntskriver Christoffer Wildskiøtz med hustru og 3 voksne døtre Dorthea, Pauline og Megdele samt 2 sønner.
27. Lengnick 2. saml. II. Mdt. 1762 (16.361).
28. 1. okt. 1747 konfirmeredes i Frue K. jomfru Dorothea Røbel, 16 år, datter af fuldmægtig i Rentekammeret Chr. Røbel. I skifte af 20. juli 1759 efter Mar­ grethe Sophie Røbel, enke efter Johan Nicolai Froichen omtales fuldm. i Rentek. Røbel. Kbhvn. Skiftekomm. Forseglingssprot. 1759–62, 93. Landsark. f. Sjæll.
29. Mdt. 1762 (6. 41).
30. Christiane Sophia Henrica M., døbt 15. aug. 1741 i Hillerød, og Christence M. døbt 23. juli 1744 sstds., døtre af J. M. og hustru Anna Marie Kierumgaard. Vel­ villigst oplyst af fuldmægtig i Stadsarkivet, frk. Else Margrethe Kjerrumgaard Jørgensen.
31. Efter håndskriftet er der tale om »brøgger Seyersløvs« 2 døtre. Adresse: Badstuestræde. Brygger Niels Sejersløf fik borgerskab 23. novbr. 1740.
32. Efter håndskriftet er adressen Nørregade. Mdt. 1758, Nørre kv. 42, Nørregade: Nicolay Finke, ingen stilling anført. Barhow har på Nørregade: Fincke, en bryg­ ger (H. M. 1, VII, 532). Nico­ lay Andersen Finche fik borger­ skab som brygger 1. marts 1728.
33. Brygger Frigast fik døtrene Otto­ nia, 15 år, og Friderica Chri­ stiana, 14 år, konfirmeret 3. okt. 1745 og døtrene Magdalena Do­ rothea, 16 år, og Anna Margre­ the, 15 år, konfirmeret 3. okt. 1751, alle i Helligånds K. Hånd­ skriftet anfører adressen som Nørregade. Mdt. 1758 har bryg­ ger Peder Christopher Frigast som ejer af Nørre kv. 55, Nørre­ gade. Peder Christopher Frigas (!)

SIGURD JENSEN

- fik borgerskab som brygger 20. jan. 1744.
34. I håndskriftet angives adressen som Rådhusstræde. Indkv. mdt. 1758 anfører Søren Fugl (uden stillingsbetegnelse) som ejer af Vester kv. 4-7, Rådhusstræde. Søren Larsen Fugl fik borgerskab som brygger 4. aug. 1738. 1. okt. 1756 konfirmeredes i Frue K. brygger Fugls døtre Do-rothea og Maren.
35. Håndskriftet anfører navnet som Gamst og adressen som Compagnistræde. Mdt. 1758 nævner Hermand Gambst, bryggers enke som ejer af Strand kv. 47, Compagnistræde. Herman Gambst fik borgerskab som brygger 12. juli 1751. 21. april 1754 konfirmeredes i Helligånds K. Johanne Marie Gamst, 14 år, og sstds. konfirmeredes 25. april 1756 Maren Gambst(!), sal. brygger Gamstes(!) datter, 14 år gml. Sstds. konfirmeredes 2. april 1758 jomfru Maria Gamsted, datter af brygger Herman Gamsted. Denne sidste pige må, efter hvad der i øvrigt foreligger, være identisk med håndskriftets nr. 276, der synes at være søster til nr. 273 og 274.
36. Urtekræmmer Schiøtts døtre Agnete og Else Maria på henholdsvis 17 og 16 år konfirmeredes 18. april 1751 i Helligånds K. Den ene af håndskriftets piger hedder til fornavn Agnete. Det oplyses, at familien går i Helligåndskirken.
37. Mdt. 1758, Vester kv. 24, Farvergaden: Stadshauptmand Walbohm, Henrich Walbohm, urtekræmmer. H. M. 3, V, 91 og 1, VII, 542.
38. Mdt. 1758, Øster kv. 146, Vingårdsstræde. — Fallitbo 19. april 1762. Kbhvn. Skiftekomm. Orig. skiftebreve nr. 104/1764. Landsark. f. Sjælland.
39. Mdt. 1758, Frimands kv. 62, Klosterstræde.
40. Sstds. Snarens kv. 135, Nygade. Mette Susanna Freese »fra Nye-gade« konfirmeredes 1. okt. 1758 i Helligånds K.
41. Mdt. 1758, Købmager kv. 92, Pilestræde. H. M. 1, VII, 535. C. V. Ravn, Koncerter og musikalske Selskaber i ældre Tid (1886) 30 f.
42. Mdt. 1762 (10. 105). Luxdorps Dagbøger I, 165, II, 250. H. M. 1, VII, 516. Hofretskifte 1743, 21.3.-6.5., skifteuddr., Stadsark. Adelsårb. XXXVI, 502 f., der delvis bytter om på oplysningerne om to søstre B.
43. Hugo Matthiessen, Københavnske Gader 1728-1795 (1924) 64 ff.
44. Sstds. 113.

TIVOLIS HARMONIORKESTER-PAVILLON

1875 - 1899

AF MOGENS KRAGH OG BENT CHR. NIELSEN

Ved den store brand den 25. juni 1944 i Københavns populære forlystelsessted Tivoli¹ blev de fleste af havens gamle bygninger desværre ildens bytte, således at der af større bygninger fra forrige århundrede kun er Pantomimeteatret igen.

Men yderligere en af de gamle bygninger, nemlig Harmoniorkesterpavillonen fra 1875, eksisterer den dag i dag, idet den — da den i 1900 blev erstattet af en ny pavillon — blev solgt og flyttet til Roskilde. Her står den endnu, dog i ombygget form, som tilbygning til det tidligere forlystelsesetablisement Trægaarden på hjørnet af Frederiksborgvej og Klostervang.

Efter et udforskningsarbejde, der blev besværliggjort ved, at Tivolis arkiv og museum er gået tabt under den anden verdenskrig, er det lykkedes at fremskaffe forskellige oplysninger om pavillonen og det liv, der har rørt sig i og ved den, både i Tivoli og Roskilde.

Tivolis første harmoniorkester havde til huse i den første koncertsal, hvor det spillede på skift med H. C. Lumbyes orkester. I 1864 blev den kendte musiker Balduin Dahl dirigent for det 12—14 mand store hornorkester, der så flyttede til et primitivt musik-telt for enden af den daværende bazarplæne. Året efter blev teltet dog erstattet af en ny musikpavillon.²

På samme tid rykkede restauratør Rasmus Petersen,³ i folkemunde kaldet Kaffe-Petersen, ind som lejer i Tivoli, og han overtog den såkaldte Skovpavillon eller Labyrinth, et lille, men meget søgt traktørsted, der lå i en lille lund til højre for hovedindgangen.

Han tjente en del penge på dette traktørsted, og efter sæsonens slutning i 1874 blev der på foranledning af ham udarbejdet planer til opførelse af en ny restaurationspavillon, og samtidig fik man den idé at flytte hornorkestret over i denne bygning. Tivoli godkendte planerne, mod at restauratør Rasmus Petersen indgik på at betale en højere leje, og det blev overdraget den kun 29-årige arkitekt Christian L. Thuren⁴ at udforme den nye pavillon.

Tivoli udbød 30. december 1874 opførelsen af pavillonen i licitation.⁵

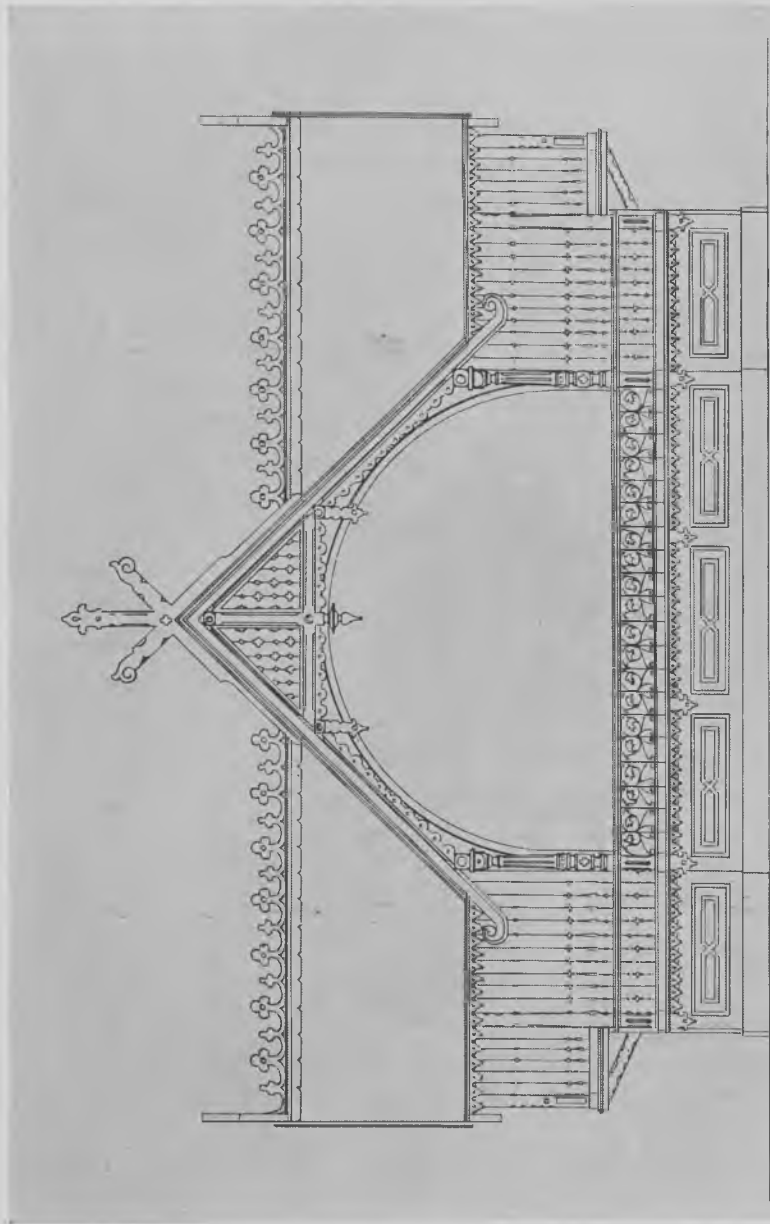
Det har ikke været muligt at få opklaret, hvem der fik overdraget opførelsen, eller de nærmere betingelser.

I et andragende af 11. januar 1875 ansøger Tivoli Bygningskommissionen⁶ som følger:

»Herved tillader undertegnede Direction for Kjøbenhavns Sommer-Tivoli sig at ansøge om, overensstemmende med medfølgende Tegninger og Situationsplan at erholde Tilladelse til at opføre en Koncertpavillon paa Tivoli. Af Tegningerne fremgaaer, at den øverste Del af Bygningen agtes opført af Træ, hvilket er sket af Hensyn til den af Arkitekten valgte russiske Stil og Directionen skal, da Bygningen ikke er paaregnet at skulle afgive Beboelse, udtale det Haab, at den nødvendige Tilladelse gives, i Lighed med den Tilladelse, som ifjor gaves til Opførelsen af et Theater af Bindingsværk med Træbeklædning.« Underskrevet af S. Klingenberg, administrerende direktør.

Det teater, der refereres til, er det nuværende Pantomimeteater.

På grundlag af en vurdering af 19. maj 1875, der findes i en ekstrakt-udskrift⁷ af taksationsprotokollen for branddirektoratet for Københavns forstæder og stadens udenbys grunde, samt bygningskommissionens sag, er det lykkedes at skabe et billede af pavillonens udseende og indretning, men da tegningerne ikke er udført nøjagtigt, er de i det efterfølgende opgivne mål omtrentlige.

Harmoniorkestrets pavillon i Tivoli. Tegning. Mag.s 4. afd.

Bygningen var placeret i den før omtalte lille lund til højre for hovedindgangen på Vesterbrogade, der lå præcis, hvor Wivexs fløj mod Bernstorffsgade i dag ligger. Den bestod af to etager, underste etage indeholdt køkken m. v. til brug for restauratøren, og i den øverste etage var orkestret placeret.

Hele bygningen, hvis grundplan var 18 alen 8 tommer \times 12 alen 6 tommer, hvilede på en muret fod. Underetagens ydermure var af udmuret bindingsværk.

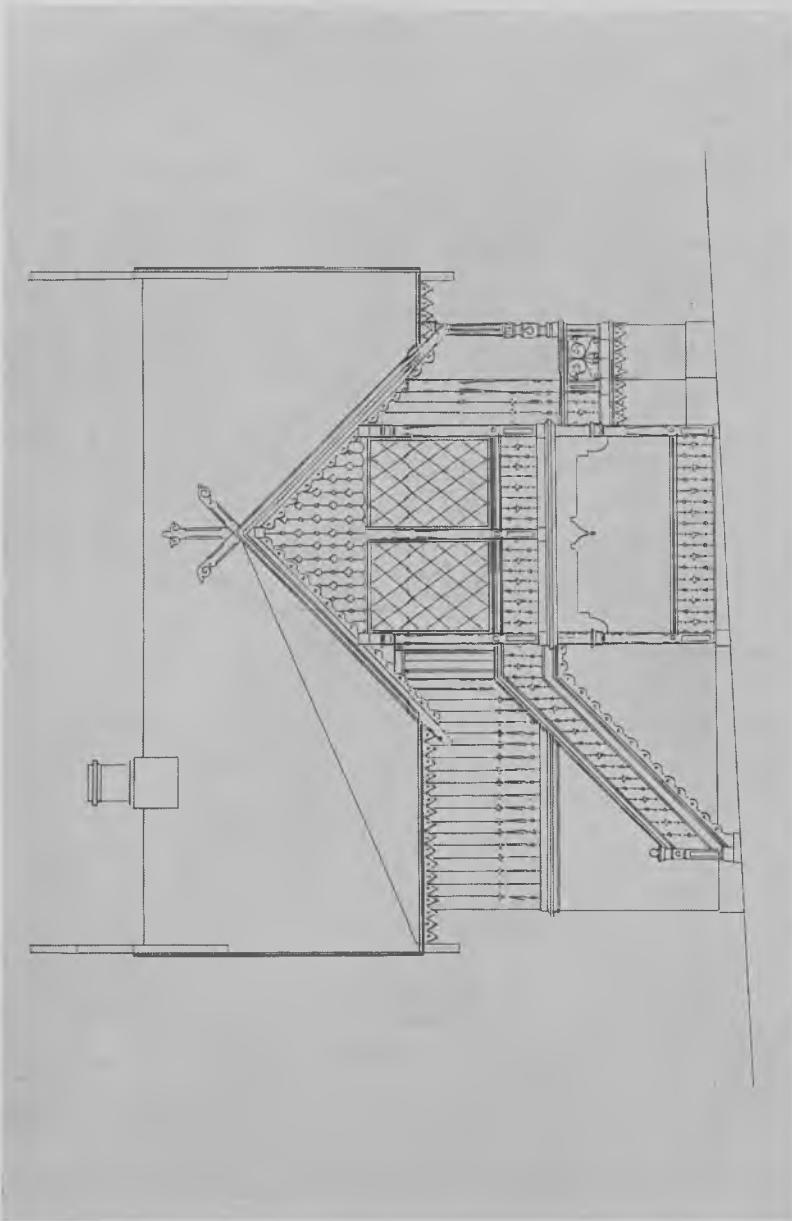
Underetagen indeholdt følgende rum: Først og fremmest køkkenet, som målte 8 alen 4 tommer \times 10 alen 8 tommer. Midt i køkkenet var komfuret anbragt, og langs væggene var der diverse køkkenborde og skabe. Køkkenet havde et to fags vindue, der vendte ud mod den bagved liggende gård, desuden var der to døre; disse førte også ud til den nævnte gård. Køkkenet lå centralt i etagen, og grupperet uden om det fandtes de øvrige 6 lokaler, til hvilke der førte døre fra køkkenet.

Bagest til venstre lå der et smørrebrødsværelse på 4 alen 11 tommer \times 3 alen 3 tommer. Dette værelse havde også et to fags vindue ud mod gården, desuden fandtes der, så vidt det kan ses, en åbning eller lem til det foran liggende buffetrum.

Dette målte 6 alen 10 tommer \times 3 alen 3 tommer og havde en åben skranke på pavillonens venstre side, hvor udleveringen fandt sted. Langs buffetrummets vægge var der borde og skabe. I højre side fandtes nøjagtig tilsvarende smørrebrødsrum og buffetrum.

I den forreste del af etagen var der to rum hver på 5 alen 4 tommer \times 3 alen 19 tommer; disse rum formodes at have været opbevaringsrum for mad- og drikkevarer, da der ikke på tegningen er markeret borde. Alle vægge og lofter var pudsede. Den bagved liggende gård målte 10 alen 17 tommer \times 4 alen, og i den fandtes der en latrin.

Pavillonen var opført på et skrånende terræn, således at under-

Harmoniorkestrets pavillon. Tegning til gavl. Mag.s 4. afd.

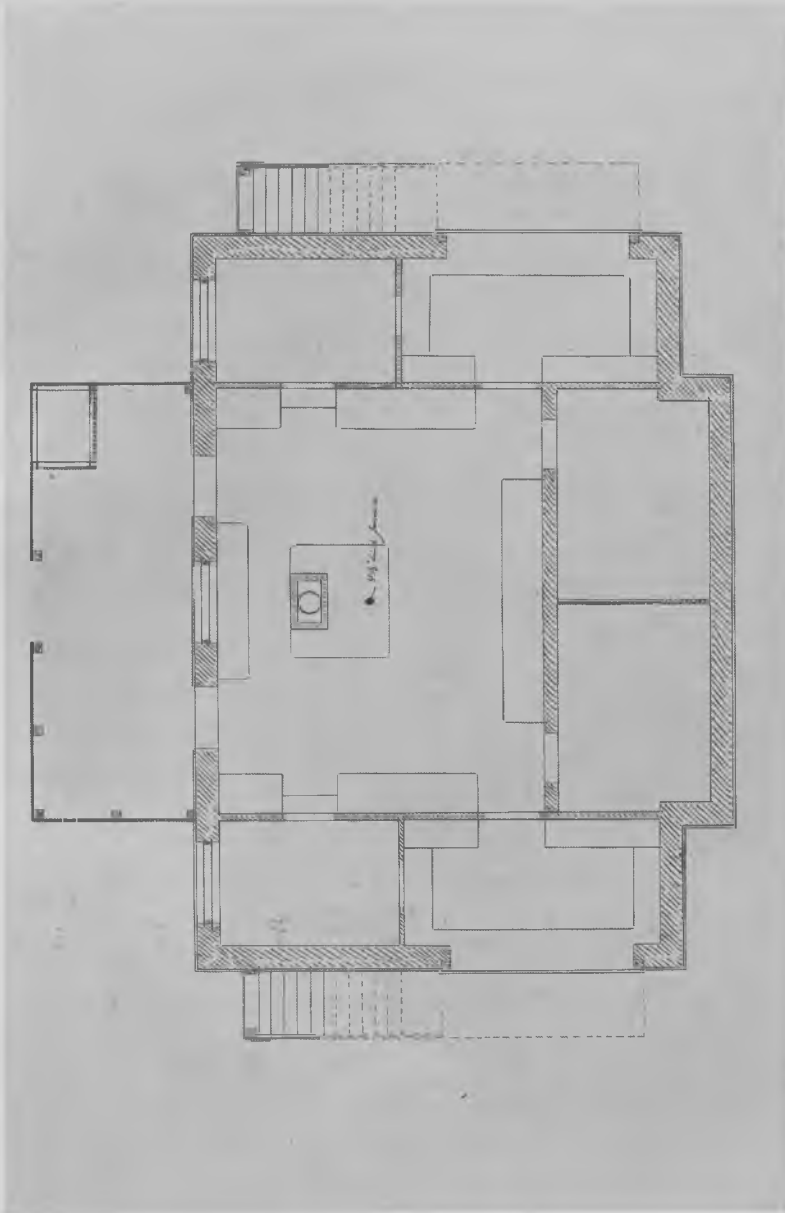
etagen havde en 4 alen og 9 tommer høj facade mod gården og kun en 2 alen og 7 tommer høj facade mod publikum. Om underetagens loftshøjde kan kun siges, at den på tegningerne svinger fra 2 alen og 18 tommer til 4 alen og 9 tommer.

Hele bygningens overdelen var opført af tømmer og beklædt med oliemalede brædder. Overdelen domineredes af en halv kuppelhvælving, hvori orkesteret var placeret. Hvælvingen var fortil 10 alen og 8 tommer bred og havde en højde af 7 alen og 12 tommer, og den havde en dybde på 9 alen og 4 tommer.

Gulvet hævede sig bagtil i 5 trin, og det blev båret af 7 svære bjælker, der fortil hvilede på den murede underetage og bagtil på en jerndrager, der igen hvilede på to skillerumsmure samt blev yderligere støttet af en jernsøjle. Foran orkesterhvælvingen mellem søjlerne, der bar det fremspringende tag, var der et ti alen langt smedejernsgitter anbragt. I hvælvingen hang en stor zinklysekroner.

I hver side af hvælvingen førte en dør ind til sidelokalerne. Den venstre dør førte ind til et værelse på 5 alen 13 tommer \times 4 alen 17 tommer. Dette værelse havde på venstre side en karnap, hvori der var anbragt to store vinduer, forsynet med små metalindfattede ruder.

En dør førte ud til en trætrappe, ad hvilken man kom op i denne etage af bygningen. En anden dør førte ind til det bagved værende aflange værelse, der målte 8 alen og 20 tommer i længden og fra 6 alen til 2 alen og 18 tommer i bredden. Også dette rum var forsynet med et stort vindue af samme type som ovenfor beskrevet. I den højre side fandtes tilsvarende 2 værelser og det samme antal vinduer, samt en tilsvarende trappe. Væggene var betrukket med papir, i det ene værelse var der pudset loft, i de øvrige var der bræddeloft. Disse værelser har været anvendt til kontor for restauratøren, opholdsrum for orkesterets medlemmer, samt til opbevaring af instrumenter og noder.

Harmoniorkestrets pavillon. Plan over stueetage. Mag.s 4. afd.

Pavillonens tag var dækket med skifer og gik foran 1 alen og 3 tommer ud over bygningens grundlinie for at yde læ for orkestret i tilfælde af regn.

Den 17. marts modtog Tivoli svar fra Bygningskommissionen, hvoraf det fremgår: »at det Ansøgte kan indrømmes paa Vilkaar, at Kjøkkenet i Kjælderen overalt faaer mindst 4 Alens Høide, at Loftet saavel i dette som i de andre Kjøkkenlokaler forsynes med Kalkpuds, at Jernsøilen i Midten af Kjøkkenet og Drageren derover gjøres stærkere end antydet paa Tegningen, at en Detailtegning desangaaende forelægges og endelig at Tømmerconstructionerne udføres godt og forsynes med det fornødne Jernbeslag. Forøvrigt blive Bestemmelserne i Bygl: af 21de November 1871 at iagttage.«

Ifølge Bygningskommissionens sag blev en senere fremsendt forbedret konstruktionstegning vedrørende jernsøjlen og drageren approberet, men der blev ikke fremsendt nogen tegning, der udviste den nye højde i underetagen.

Tivoli indsendte i henhold til lejekontrakten med grundejeren Københavns kommune den 12. januar 1875 et almindeligt andragende til Økonomiforvalterens kontor⁸ om tilladelse til at opføre pavillon. Efter at dette andragende var blevet anset for ufyldstgørende, indsendte Tivoli den 6. februar 1875 et supplerende andragende, hvori det bl. a. hedder: »I den saakaldte Labyrinth er der fortiden 2 Bygninger og i Nærheden en Concertpavillon. De 2 førstnævnte Bygninger, som ere meget brøstfældige, benyttes til Smørrebrødsstue, Bufette o. s. v., sidstnævnte til Orchester. Istedet for disse 3 Bygninger agtes den nye Concertpavillon opført saaledes, at Orchestret anbringes i øverste Etage og bliver det underste Rum at anvende til Anretningslokaler, dog uden at kunne have Gjæster under Tag. Der agtes udført Musik af et Orchester paa ca 25 à 30 Mand, og vil denne Forandring medføre en Meerudgift

TIVOLIS HARMONIORKESTER-PAVILLON

for Tivoli i Saisonen af ca 6000 Kr. Denne Foranstaltning er truffen med den stigende Interesse for Øie, som Publicum nærer for Musik, og Nødvendigheden af at følge de udenlandske Havers Exempel.«

Harmoniorkestret 1893. Illustreret Tidende

Den 16. februar 1875 blev der fra Økonomiforvalterens kontor givet tilladelse til at opføre pavillonen.

Omkring den 2. april 1875 må en stor del af pavillonen allerede være opført, da den fra denne dag forsikres for 13.100 kr. Den 19. maj 1875 bliver bygningen vurderet til 11.500 kr., heri er indbefattet fundament 400,00 kr., komfur 200,00 kr. og lysekroner 200,00 kr. Af Tivolis trykte regnskab⁹ kan ses, at opførelsen af koncertpavillonen kostede ca. 15.500 kr.

På pladsen foran pavillonen, der som før nævnt lå i en lille lund, blev der anbragt borde og stole til publikum, udækkede i midten og overdækkede i en cirkelrund rotunde, der omsluttede hele pladsen.

Fredag den 14. maj 1875 åbnede Tivoli sin sæson kl. 5½ eftermiddag. En time senere, kl. 6½, slog musikdirektør C. C. Møller an til 1. afdeling i den nye harmoniorkesterpavillon. Det første musikstykke, der blev spillet, var hans egen nye komposition »Hilsen til Publikum«. Dirigenten havde endnu en ny komposition på programmet den aften, nemlig hans egen »Adelaide-Polka«. Programmet på åbningsaftenen bestod af i alt 17 numre, fordelt på 3 afdelinger, henholdsvis kl. 6½, kl. 8 og kl. 10, sidste nummer var »Helga Galop« af C. C. Møller.¹⁰

I Dagbladet for lørdag den 15. maj 1875 findes en anmeldelse af Tivolis åbning, og heri hedder det bl. a.:

»Selve Etablissementet, der endnu har en Del til gode hos Naturen, frembød endnu intet andet nyt fra Kunstens Side end det Tabernakel,¹¹ der i den gamle Thelabyrinth er opstaaet i russisk Stil, som Station for Hornmusikken, der iaftes vel nærmest paa Grund af Træplantningens Nøgenhed syntes at dominere vel stærkt.« På åbningsdagen var der ca. 3.400 gæster i haven (heraf var ca. 1.000 abonnenter).

Musikdirektør Carl Chr. Møller, der i en årrække kom til at dirigere i pavillonen, var født den 2. juni 1823. Sin debut i Tivoli fik han i H. C. Lumbyes orkester, som han var medlem af fra havens første tid. I 1857 blev han musikdirektør i Folketeatret, hvor han virkede til 1864 og atter fra 1875 til 1885. Han havde en bred og kraftig skikkelse og et barsk, militærisk ansigt med et imponerende skæg à la Napoleon den 3.. C. C. Møller har arrangeret, komponeret og givet navn til henved 300 værker, hvoraf det mest kendte må siges at være opus 204 »Aarhus Tappenstreg«.

TIVOLIS HARMONIORKESTER-PAVILLON

Blandt de øvrige værker må nævnes tre symfonier for harmoniorkester, der blev fremført i pavillonen i 1886—88; han ville med disse symfonier hæve harmonimusikken op på et mere kunstnerisk plan. C. C. Møller var en meget populær dirigent, der forstod at sammensætte et program for det brogede publikum, der aften efter aften fyldte bordene foran pavillonen og nød det 24 mand store orkestres udmærkede musik. Sæsonen 1893 blev hans sidste, idet han døde 19. december 1893.

Første pinsedag den 16. maj 1875 var der kl. 6½—9 morgenkoncert i pavillonen med Balduin Dahl som dirigent. Mandag den 16. august 1875 fejrede Tivoli sin 32-årige stiftelsesfest,¹² og C. C. Møller havde i dagens anledning skrevet en ny komposition, opus 214 »I Lunden«, en polka française, der blev spillet som nr. 12 i 3. afdeling kl. 9¾. Det er gennem Wilh. Hansens musikforlag lykkedes at fremskaffe et eksemplar af noderne, der på forsiden viser en tegning af pavillonen med orkesteret; den er noget unøjagtigt og naivt udført, men giver sikkert et godt indtryk af stemningen ved pavillonen. »I Lunden« blev spillet hver aften de følgende fem dage, og den fandtes stadig på programmet så sent som i 1899.

I beretningen for 1874—75 hedder det bl. a.:

»I den ny Koncertpavillon er i Aar for første Gang givet Koncerter af Hr. C. C. Møller med Orkester. De har, i Forbindelse med Musikken til Teatret, kostet 13.951,75 Kr., men Direktionen kan ikke andet end skønne, at dette Arrangement, hvorved den tidl. Hornmusik, der i Fjor kostede 7.357 Kr. incl. Musik til Teater og Plæneforestilling, er blevet afløst af et saadant Harmoniorkester, som det af Hr. C. C. Møller med Smag og Omhu ledede, alt har vundet og fremdeles vil vinde Publikums Tilfredshed«.¹³

I 1888 blev Tivoli som bekendt gjort til en del af den store nordiske industri-, landbrugs- og kunstudstilling, og C. C. Møller åbnede kl. 6½ Harmoniorkesterets koncert på udstillingens åbnings-

dag den 18. maj. En laurbærkrans samt stærkt bifald fra publikum og touche fra orkesteret hilste dirigenten, da han trådte frem. Programmets første nummer var en af Carl Lumbye komponeret nordisk udstillingsmarch.

Som meddirigent fik C. C. Møller fra denne aften Georg Lumbye, gamle H. C.s søn, der begyndte sin afdeling kl. 8.

Georg Lumbye var født den 26. august 1843. Han var opvokset med Tivoli, og mange havde ventet, at han skulle overtage sin faders plads i koncertsalen, men det blev side om side med C. C. Møller i Harmoniorkesteret, at han skulle høste sine første laurbær. Allerede det første år fik han en vaskeægte succes med sit store potpourri, dansekompositionen »En Dag i Udstillingen og Tivoli«, på hvis sidste satser, en polka-mazurka af Carl Erichsen, publikum spontant sang ordene: Vi vil ha' Øl, vi vil ha' Øl, vi vil ha' Gamle Carlsberg Øl.¹⁴

Georg Lumbye kom kun til at dirigere få år i pavillonen, da han allerede i 1891 rykkede over som dirigent i koncertsalen; derefter overtog hans ældre broder Carl Lumbye pladsen som C. C. Møllers meddirigent. Carl Lumbye var født den 9. juli 1841, og havde, ligesom sin broder, været medlem af sin faders orkester og var derfor godt kendt med Tivoli. Han blev hurtigt lige så populær som sin broder, og efter C. C. Møllers død i 1893 var han enedirigent ved Harmoniorkesteret. Der er rigtig stemning fra 90erne i hans lystige kegle-polka »Alle Ni« eller i polkaer som »I Møllen« og »Nic-Nac« eller i kompositioner som »Gardehusar March« eller »1900«.

Den til pavillonen knyttede restauration blev, som tidligere nævnt, fra starten drevet af restauratør Rasmus Petersen, der var født den 17. oktober 1828. Han vandt den 27. november 1856 borgerskab som værtshusholder, og den 2. december 1875 forandrede dette til restauratør.¹⁵ Rasmus Petersen døde den 9. august

1882, og restauratør Frederik Nielsen, der var vært i den uhyre populære »Bræddehytte«, blev nu også vært ved Harmoniorkesterets restauration. Frederik Johan Peter Nielsen, i folkemunde kaldet »Bræddehytte-Nielsen«,¹⁶ var født den 22. januar 1851, og vandt den 28. marts 1876 borgerskab som værtshusholder, hvilket den 28. november 1882 blev ombyttet til restauratør. Frederik Nielsen var kendt for sin gode og meget billige mad i »Bræddehytten«, hvor bl. a. mange kunstnere holdt til. Priserne i restaurationen ved Harmoniorkesteret har også været ret jævne, hvad følgende udtalelse af dirigenten Tippe Lumbye tydeligt viser. På Tivolis 50 års stiftelsesfest den 15. august 1893 (da han var 13 år gammel) debuterede han i koncertsalen, og for denne debut fik han en daler. »Med den i Haanden strømmede jeg over til Harmoniorkesteret, hvor man, hos »Bræddehytte-Nielsen« kunde faa det lækreste Smørrebrød for 10 Øre pr. Stk. Regningen saa saaledes ud: 10 Stk. Smørrebrød 1 Kr., 1 Lemonade 0,15 Kr., 1 Kaffe 0,15 Kr., 3 Stk. Sandkage 0,30 Kr., Drikkepenge (flot) 0,10 Kr. Summa Summarum 1,70 Kr. Og saa havde jeg endda 30 Øre i Overskud til Slik«. ¹⁷

Frederik Niensens kontor var på 1. sal i bygningen over buffeten. Mellem Frederik Nielsen og Georg Lumbye var der et varmt venskab, der bl. a. har givet sig udslag i en komposition af Georg Lumbye »L'amitié« (venskabet)¹⁸ en polka-mazurka, der blev til-egnet Frederik Nielsen. Den fik sin første opførelse i 1889 på sæsonens sidste aften, tirsdag den 17. september, i Harmoniorkesteret med komponisten selv som dirigent, og stykket var placeret umiddelbart foran slutnummeret »Champagnegaloppen«.

Tivoli-sæsonen 1899 blev den sidste sæson, Harmoniorkesterpavillonen stod i Tivoli, og sidste gang, den blev benyttet, var mandag den 18. september 1899, dagen efter sæsonens slutning, da der afholdtes koncerter og forestillinger til benefice for musik-

direktør Georg Lumbye.¹⁹ Det sidste nummer, der blev spillet den aften, var »Champagnegaloppen«.

Årsagen til, at pavillonen blev fjernet, var, at Harmoniorkesteret blev overflyttet til en nyopført musiktribune, der stod i forbindelse med Wivels veranda. Selve tribunen blev opført i en til den tidligere svarende skikkelse, dog blev der ikke restauration ved den nye tribune.

Hvor Harmoniorkester-pavillonen havde ligget, blev en åben plads, omgivet af træer og med et springvand som dekorativt midtpunkt.²⁰

I Roskilde Tidende fra fredag den 13. oktober 1899 findes følgende meddelelse: »Direktionen for Københavns »Tivoli« har i Dag solgt Harmoniorkester-Pavillonen og tilstødende Restaurationspavillon i Tivoli til Hr. Restauratør W. Sandberg, Roskilde. Pavillonen vil blive opført i »Trægaarden« og skal staa færdig til den kommende Sæson. Hr. Sandberg har endvidere indkøbt et betydeligt Parti Havestole og Borde o. lign. og vil i det hele i høj Grad forskønne »Trægaarden«, saaledes at det kan blive et Sommer-etablisement, der staa paa Højde med Tidens Fordringer«.

Trægaarden, matr. nr. 1a af Klostermarken i Roskilde var omkring 1880 opstået som sommerforlystelsesetablisement i en tidligere privat lysthave, Trægaarden, anlagt i 1820erne af den i Roskilde kendte kaptajn Sveistrup.²¹ Haven synes at være skuepladsen for Gustav Wiedes »satyrspil« »Centrum« (1897). Selve etablisementet bestod af nogle lave længer ud mod gaden Klostervang, hvori restauration og køkken befandt sig, samt af en dansesal i haven.²²

Restauratør W. Sandberg,²³ der overtog Trægaarden i 1899, havde også drevet dansesalonen Phønix i Walkendorfs-gade i København.

af
C. C. Möller

KJÖBENHAVN.

Wilhelm Hansen's Forlag og Eiendom.

Christinia C. Warmuth.

Stockholm S Levv

»I Lunden«, forside af nodetryk. Wilh. Hansen Musik-Forlag

På Roskilde bygningskommissions møde den 5. december 1899²⁴ blev der givet restauratør Sandberg tilladelse til at opføre en pavillon i forlængelse imod vest af restaurationsbygningen på ejendommens sydlige ende. En brand-taxation²⁵ giver en udmærket beskrivelse af ejendommen. Pavillonen beskrives som 12 alen lang og 18 alen bred. Højden er 8 alen fra jordlinien, og den er opført i to etager. Stueetagen er opført i $1\frac{1}{2}$ stens grundmur, salsetagen af bindingsværk med murede vægge og udvendig bræddeklædt. Ved hver side i salsetagens højde er der en udbygning 5 alen lang og $1\frac{3}{4}$ alen bred (karnap). Tagkonstruktionen er udført af fyrretømmer, og taget er dækket med skifer (ingen skorsten). Stueetagen er indrettet til 4 værelser med brædegulv og med gipsloft, samt 1 rum med jordgulv. Salsetagen er indrettet med 2 sideværelser og en større sal, gulvet i salen er sænket ca. $1\frac{3}{4}$ alen i forhold til de 2 sideværelser. Udvendig ved nordre side er en trætrappe som opgang til 1. sal. Foran pavillonen er der en åben veranda.

Som det ses af ovenstående, er det Harmoniorkester-pavillonens træ-overdel, der er blevet flyttet til Roskilde og anbragt på en ny muret sokkel (stueetagen). Den venstre side er genopført, som den var i Tivoli, med karnap og trappe op til 1. sal, men med en åbning ind til sidelokalet. I åbningen er anbragt et rækværk, som er en del af det smedejernsgitter, der var foran orkestret i Tivoli. Højre side er genopført, som venstre side er, idet trappen dog mangler her. I Roskilde er pavillonen placeret med front mod Frederiksborgvej. Facaden med kuppelåbningen er fjernet, og bygningens træbagside er flyttet frem i stedet. Op mod den tilstødende bygning må en anden bagklædning være etableret. Taget er ganske som i København. Selve den halve kuppelhvelving og gulvet, der i Tivoli hævdede sig bagtil i 5 trin, er fjernet. I stedet for er en stor rektangulær sal ($7,24 \times 6,43$ m) med plant gulv, samt et mindre loftsrum fremkommet. De fire sidelokaler, der fandtes i Tivoli, er

TIVOLIS HARMONIORKESTER-PAVILLON

Trægaardens pavillon 1953

Fot. Mogens Kragh

slået sammen til to, og en del af de bageste sidelokaler medgår nu til salen. Der er åbent fra salen ind til sidelokalerne, og i åbnin-
gerne er anbragt rækværk, hvori resten af det tidligere omtalte
smedejernsgitter indgår.²⁶ En undersøgelse har vist, at det nuvæ-
rende gulv hviler på de samme 7 bjælker, der bar gulvet i Tivoli.
Nogle skrå hak i de nu vandret liggende bjælker svarer nøje til de
steder, hvor disse hvilede skråt på jerndrageren i Tivoli.

Hele pavillonen blev den 16. juni 1900 taxeret til 8.200 kr. (heri
indbefattet en lysekrone i salen med 8 blus).²⁷

Den 22. maj 1900 annoncerer restauratør Sandberg i Roskildes
aviser, at »Trægaardens nye Restaurant-Pavillon aabnes Christi
Himmelfartsdag og anbefales i det ærede Publikums velvillige
Erindring. Koncert i Salen fra Kl. 4«.

I Roskilde Tidende læses følgende om åbningen: »Trægaardens nye Pavillon blev i Gaar [torsdag den 24. maj 1900] aabnet for Publikum. Den tager sig udmærket ud, som den ligger hyggelig indrammet af de gamle Træer, og fra dens Veranda har man god Udsigt over Bjærgtet og en Del af Roskildefjorden. Endvidere er Pavillonens Lokaler smukt dekoreret, holdt i lyse og lette Farver, og den vil sikkert bidrage i ikke ringe Grad til, at Folk finder ned i den gamle hyggelige Have«. Ifølge en mageskiftekontrakt af 20. marts 1904²⁸ rummede pavillonen da følgende inventar: et stort, rundt nøddetræsbord, 27 højryggede stole med mekkaplyds, 9 fir-kantede sorte borde med porcelænsplader, 9 do uden porcelænsplader, 2 forgyldte buster: kongen og dronningen, en ottearmet messinglysekroner med prismer og kupler. En lav restaurationsbygning, der stødte op til pavillonen, blev i 1910 erstattet af en stor hovedbygning²⁹ med en meget stor sal, og pavillonen var siden da nærmest en tilbygning. Trægaarden skiftede i årenes løb ejer mange gange, og den var i mellemkrigsårene en meget kendt sommerrestaurations, særligt søgt af bilister. I 1942 blev restaurations nedlagt, og Statens civile Luftværn lejede fra den 30. marts 1942 alle Trægaardens bygninger til kaserne for CBU-kolonnen.

Efter krigen blev lejemålet fortsat af Civilforsvarsstyrelsen, der placerede en sektion af Midtsjællandske C. F.-kolonne i bygningerne.

Pavillonen tjente nu i en årrække som samlingsstue for det indkaldte mandskab. Salen var indrettet med borde og stole, i det venstre sidelokale ud mod haven var der marketenderi, medens det højre brugtes som slangedepot. Underetagen var vagtløkkale og loftsrummet depot. I august 1952 blev det sidste hold C.F.'er, hvoriblandt nærværende artikels ene forfatter var, hjemsendt fra Trægaarden, og lejemålet med Civilforsvarsstyrelsen blev hævet den 31. marts 1953.

Tregården i Roskilde ca. 1916. I indgangsportalen ejeren konditor N. J. Schmidt.
Prospekttkort udg. af Flensborgs boghandel, Roskilde

På det meste af Trægaardens haveareal er der i 1952—53 opført en stor beboelsesejendom, og selve Trægaarden, der på ny er udlejet, vil en dag blive revet ned for at skaffe plads til yderligere en beboelsesejendom. Pavillonen er i tidens løb forfaldet meget, verandaen og den udvendige trappe til førstesalen er fjernet. Desuden blev taget ødelagt ved en mindre brand den 19. december 1953.³⁰ Bygningen blev nogen tid senere nødtørftigt istandsat og har siden da været udlejet i erhvervsøjemed. Hele ejendommen ejes af ejendomsaktieselskabet Trægaarden af København.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Beretning om Københavns Brandvæsen for Aaret 1944-45, s. 69-77 og s. 103-05.
2. Tivoliminder, red.: Ernst Mentze og Harald H. Lund, 1943, s. 76, 120. Om Tivolis bygninger i tiden 1843-1870, se Cabiro o: (Hans Chr.) Peter Hansen: Udvalgte Feuilletoner, Kbh. 1870, s. 171-75.
3. Rasmus Petersen var fra december 1873 en kort tid Tivolis økonomiske direktør. Ugeskr. f. Retsv. 1882, s. 198, 190, 187. Han drev tillige det kendte Petersens Kaffehus Lille Kongensgade 46; C. C. Christensen: Kaffe-Petersen i Medd. f. Landsforen. Den Personl. Friheds Værn 16-3-1942. Hans hustru Bolette P. har erindringer i ugebladet Verden og Vi 15-8-1913. Et uddrag er gengivet i Historiske Meddelelser om Kbh. 3 rk., bd. V, s. 510-12.
4. Om bygningsinspektør, professor Christian L. Thuren, 21-4-1846 til 1-12-1926, se Dansk Biogr. Leks. bd. XXIV, s. 98 og Arkitekten årg. XXIII, s. 468.
5. Berlingske Tidende 4-1-1875.
6. Magistratens 4. afdelings byggesagsarkiv, rådhuset. Mtr. nr. 183 Vestervold J. 3806, løbe-nr. 3037. Pavillonen opførtes på et indtil oktober 1887 separat mtr. nr. 57.
7. Selve taksationsprotokollen er bortkommet ifølge meddelelse fra Den Alm. Brandforsikring af 1792, Rådhuspladsen 16. Mellem dette selskab og Københavns Brandforsikring aftaltes det i 1875 gensidigt at respektere en grænselinie langs voldgaderne. Se værket Den Alm. Brandfors. f. Landbygninger 1792-1942 s. 108.
8. Direktoratet for Stadens faste Ejendomme: Fæstningsudvalg Journal B nr. 5 1875. Det tidligere fæstningsterræn, hvor også Tivoli lå, overgik 1869 fra staten til kommunen, som 11-11-1872 nedsatte et udvalg til realisation af arealerne. Fæstningsudvalgets forretninger ekspederedes ved udvalgets særlige sekretær gennem mag.s 2. afdelings sekretariat indtil januar 1880, da sekretærposten nedlagdes og sagernes ekspedition lagdes under det nyoprettede Stadens Økonomikon-

- tor. Dette kontor afløste Økonomiforvalterens kontor og betegnedes efter april 1918 som Direktoratet for Stadens faste Ejendomme (Borgerrepr. forh. 1872–73 s. 534–35, 1879–80 s. 496, 502, samt Marcus Rubin: Nogle Erindringer, s. 63–65, 72, Kbh. 1914).
9. Kjøbenhavns Sommertivoli, Regnskab og Beretning for Aktieselskabet 1874–75. Kgl. Bibl.
 10. Tivolis trykte program 14–5–1875. Kgl. Bibl.
 11. Det national-liberale Dagbladets tone var ret overlegen og uforståelig for nutiden. Ordet tabernakel (fra latin tabernaculum, egl. bræddeskur, dækket med løv el. halm; telt, barak) synes her brugt i betydningen hytte, bræddehytte, jvf. taberna: bod, kro. Først i 1893 hos Sganarel c : Axel Henriques træffer vi en mere nutidig, spøgefuldt nedsættende brug af glosen i hans: Gamle Viser bd. I, s. 107: »Og vi saa' Mester Jakel / Og Schjønstrøms Tabernakel«.
 12. Tivolis fødselsdag er 15. august, idet etablissementet ifølge annonce i Adresseavisen af samme dato 1843 åbnedes denne dag. Den her omtalte stiftelsesfest gentoges den 18., 20. og 22. august 1875.
 13. Se note 9.
 14. Om C. Erichsens melodi, de dertil skrevne revytekster og det uidentifikable gaderefrain »Vi vil ha' Øl . . .«, se T. Vogel-Jørgensen: Bevingede Ord, 1948, spalte 735–36.
 15. Borgerskabsprotokoller, Københavns Stadsarkiv.
 16. Om restauratør Fr. Nielsen, se O. C. Nielsen: Bræddehytten historisk-topographisk beskrevet, 1930, og Tippe (c : Theodor) Lumbye: I Familie med Tivoli, 1942, s. 43–44.
 17. Tippe (c : Theodor) Lumbye: I Familie med Tivoli, 1942, s. 20.
 18. Forlag: Wilhelm Hansen, Kbh.
 19. Tivolis trykte program, sæsonen 1899.
 20. Forud for sæsonen 1900 undergik Tivoli mange og væsentlige forandringer, jvf. Berlingske Aftenavis 8–9–1899, s. 2 sp. 4. Når forfatteren Herman Bang den 14. maj 1900, fjerdedagen efter sæsonens begyndelse, i et privat brev stærkt kritiserer Tivoli for ringe vilje til fornyelser, er slet lune formentlig baggrunden (Herman Bang: Breve til Fritz, 1951, s. 67, jvf. s. 60).
 21. Kaptajn Niels Chr. Sveistrup f. 18–4–1786 i Store Heddinge, død 19–3–1874 i Roskilde.
 22. Om havens historie, se Fanny Fang: Trægaardshavens Endeligt, kronik i Roskilde Tidende 29–3–1952.
 23. Sandberg, Jens Carl Wilhelm, f. 10–1–1854 i Randers, vandt borgerskab i København 21–12–1882. Død 24–5–1935 i København.

TIVOLIS HARMONIORKESTER - PAVILLON

24. Forhandlingsprotokol f. Roskilde bygningskommission B 1878-1922. Stadsing.s kontor, Roskilde.
25. Købstædernes Alm. Brandforsikring, Branddirektoratet, Ringstedgade 14, Roskilde. Taksation 16. juni 1900.
26. Gitteret foran orkestret i Tivoli blev delt i fire lige store dele, som i Roskilde blev anbragt parvis uden på og inden i pavillonen. Ved velvilje fra ejerens side er de nu deponeret i Roskilde museum.
27. Se note 25.
28. Roskilde købstads skøde- og panteprotokol nr. 30 1906-08 s. 185, læst den 21. marts 1907.
29. Vedr. opførelsen jvf. note 24. Nationalmuseets 2. afdeling foretog december 1909 udgravninger på stedet, se Aarbøger for nordisk Oldkyndighed, 1920, s. 80-83.
30. Dagspressen i Roskilde 21-12-1953.

BIOGRAFDRENG I 1910

AF ALBERT RASMUSSEN

På Gammel Kongevej — omtrent ved Hauchsvej — lå i 1910 et ganske lille biografteater. Det var typen på den tids billedteatre.

Her havde jeg mit virke, da jeg var 12 år, og om dette skal her berettes.

Direktøren hed Otto Petersen, og han var en ualmindelig rar mand. Han havde været provinsskuespiller, men var nu gået tilbage til sit oprindelige fag som typograf og drev et lille trykkeri foruden det nye billedteater.

Til at ledsage sine films havde han en ældre spillefrøken, frøken Madsen, og som resten af sit personale havde han så kun mig, der udførte en mængde hverv. I min lille person fandtes en kontrollør, en programsælger, en chokoladesælger og endelig fremstiller af alle mulige for filmen nødvendige lyde. Jeg piskede på en blikplade med et sæberis, når der var noget med futtog — klaprede med gennemsaveede kokosnødder, når der var noget med heste — vippede med et sold med ærter, når vi var ude på det store hav, — og meget andet, som skulle sætte fantasien i sving.

Selve teatret var, som man kan tænke, meget lille. Man kom fra gaden ind i en forhenværende butik, der nu tjente som forhal. Væggene var bemalede med sære italienske landskaber i meget stærke farver. I det ene hjørne af den lille forhal stod der et lille skur — nærmest et spisekammer, malet i en himmelblå farve. I den lille dør var en lille billetluge, og her sad direktøren og solgte billetter til lysthavende — 25 øre for voksne og 15 øre for børn på alle pladser.

Efterhånden som publikum købte billetter, fulgte jeg dem op i teatret, der var noget større end forhallen. Man måtte sætte sig, hvor man ville, da der jo ikke var noget, der hed nummererede pladser.

Der var intet om, når forestillingen begyndte; der skulle gerne være over halvt fyldt i salen, når Petersen begyndte. Da dette af og til godt kunne trække lidt ud, skete det, at man blev lidt urolig og gav sig til at trampe i gulvet. Så måtte jeg ned til Petersen og meddele: »Petersen, nu tramper de«. Så forlod Petersen sit spisekammer og gik hen og låste døren ud til gaden, hvorefter han gik op i operatørrummet.

Nu skulle det store under ske. Han slukkede lyset i salen, og jeg smuttede ned til spilledamen for at gå i gang med alle mine sære lydfrembringere. Spilledamen ledsagede filmene med enkelte strofer af meget forskellig musik på det slidte hakkebrædt. Og det skete efter gehør. Hun spillede valsetoner, når man så det elskende par, — marchtoner, når man så soldater, og det selv om de stod stille. Og endelig spillede hun altid, når man så indianere, en melodi, der hed »Hiawatha«. Af og til knækkede filmen, og så blev der lys i salen. Det tog nogen tid, før Petersen atter blev klar til at dreje videre, men denne tid blev meget morsomt udnyttet, idet jeg så tog en bakke med chokolade og syrlige giftigrønne drops og gik rundt og falbød til lækkersultne. Fra sit lille kighul holdt Petersen øje med mig på min færd, og det passede altid, at når jeg havde afsøgt alle pladser, var filmen klar, og spillet begyndte igen. De seks ganske korte film gik hurtigt gennem det spinkle apparat, og så var den hele herlighed forbi.

Nu kom mit sværeste job — nemlig hvordan fik jeg nu folk ud af teatret? De voksne gik det nogenlunde med, men det var værre med de lange urolige drenge fra Vesterbro. De ville se mere. »Det er forbi — der er ikke mere — gå nu hjem«, meddelte jeg. Men de

grinede bare ad mig, og det hændte, at en eller anden særlig fremragende dreng trak min fine kasket med de gyldne bogstaver — Kontrol — ned over ørerne på mig, medens hele banden grinede. Så måtte jeg ned til Petersen, hvem jeg nu meddelte: »Petersen, nu tæver de mig«. Men Petersen var kun en lille mand, så hans nærværelse gavnede ikke stort, men han havde andre midler. Ude på gaden stod hans gode ven, en kæmpestor frederiksbergsk politibetjent med det største korpus, jeg mindes at have set. Det var mere end nok, at han viste sig i salen, så løb hele koret. De turde end ikke kny. Og så var vi klar til næste forevisning.

Henad klokken ti indså Petersen, at nu var der ikke mere at lave i aften, og så lukkede vi.

Lørdag aften var den bedste aften, og det skyldtes, at forretningerne dengang havde længe åbent, og når folk så havde gjort deres indkøb, gik de i biografen, med store kurve med varer. Folk var ikke dengang så velklædte som nu, man så ofte koner med uldsjal og mænd med træsko gå i biografen.

Men man morede sig godt. Mange så jo her for første gang film fra fjerne lande, og det gav samtalestof.

Jeg har selvfølgelig glemt de fleste af de småfilm, der blev forevist. Men én har jeg aldrig glemt, den var meget mærkelig, og den kunne bestemt ikke vises i dag. Man så et gadeparti i Paris uden for en forretning, der fornyede lotterisedler. Her stod en pukkelrygget mand, og det må vel have været således der, at det gav held, når man inden fornyelsen klappede den invalide mand på ryggen, thi alle, der skulle ind i forretningen, klappede hans ryg og gav ham en skilling. Da der ikke kom flere kunder, rettede manden sig op, og nu så man, at han aldeles ikke var pukkelrygget, men helt ret som et lys. Han talte sine mange penge med et stort smil, og filmen var slut.

Nu kan jeg godt se, at det var utroligt plat, men folk lo og morede sig fortræffeligt ad de mere end grove løjer.

Hver lørdag hævede jeg min gage, hele tre kroner, for en hel uges arbejde, hver aften fra klokken seks til lidt over ti. Det var det hele — samt selvfølgelig de øretæver, der i aftenens løb faldt af, men det gjorde ikke noget, jeg var jo i biografen hver eneste aften og sammen med Petersen, der var en meget morsom mand, og så frøken Madsen, som af og til havde pandekager med til vores aftenkaffe.

KØBENHAVNS BYMUSEUM

ERHVERVELSER OG IAGTTAGELSER

AF STEFFEN LINVALD

Siden afholdelsen af den store udstilling i 300-året for udstedelsen af stadens privilegier den 24. marts 1659 »For troskab og tapperhed«, har der i museet fundet en række større og mindre udstillinger sted. Nævnes skal her den i forbindelse med den 9. nordiske salgs- og reklamekongres fra den 24. maj til den 30. juni 1959 afholdte udstilling »Fra reklamens barndom«, der gav et retrospektivt indtryk af reklamekunstens udvikling fra midten af forrige århundrede op til nutiden. Udstillingen arrangeredes i samarbejde med kongressens arbejdsudvalg. Senere på sommeren fandt der i festsalen en ophængning sted af Eckersbergs, Senns og Lahdes berømte folkelivsbilleder, og i oktober mindedes 75-året for Christiansborgs brand den 3. oktober 1884 ved hjælp af samtidige billeder og tryksager. I november var vandværkets 100-års jubilæum nogle måneder i forvejen den ydre anledning til afholdelsen af udstillingen »Rent vand«, der på baggrund af tidligere tiders slette hygiejniske forhold viste det fremskridt, anlægget af det første vandværk ved Studiestræde betød. Enkelte genstande var til denne lejlighed udlånt af Danmarks tekniske museum. En mere »international« karakter havde juleudstillingen »Forskellige nationers juletræ«. Foruden de nordiske lande: Finlands, Norges, Sveriges og Danmarks så man to forskellige typer af det grønlandske juletræ, et engelsk, et vesttysk og et lyserødt amerikansk juletræ. Stads-museerne i Helsingfors og Stockholm og Bymuseet i Oslo havde tillige med den amerikanske, britiske og vesttyske ambassade samt Den kgl. Grønlandske Handel bistået museet med arrangementet.

Også i 1960 har museet haft forskellige udstillinger, således i april af satirer og vittighedsblade fra det 18. århundrede op til nutiden. Denne efterfulgtes i juni af en retrospektiv udstilling »Hvad man talte om« (i 1910, 1920, 1930, 1940 og 1950), der ved hjælp af samtidige billeder og genstande gav et alsidigt billede af byens og dens borgeres udvikling og levevilkår i de enkelte perioder.

Årets største begivenhed var dog indvielsen af Søren Kierkegaard-samlingen, hvis indretning arkitekt Ib Lunding med megen smag og pietetsfølelse havde forestået. Åbningen, hvortil bl. a. det udvalg, der havde forestået indsamlingen af genstandene og billederne, samt donatorerne var indbudt, formede sig meget højtideligt med taler af borgmester Ove Weikop og professor, dr. phil. Billeskov Jansen på udvalgets vegne.

18. oktober 1960 var det 300 år siden, arvehyldingen på Slotspladsen fandt sted, og i den anledning havde museet ladet fremstille en fotografisk gengivelse i samme størrelse som originalen af Heimbachs bekendte maleri på Rosenborg og opstillet det som rundhorisont, hvorved man fik et ganske forbløffende indtryk af Slotsholmens udseende på Frederik III's tid. Indtrykket forstærkedes yderligere af en række forstørrede detailoptagelser.

I november afholdtes der i anledning af de københavnske kommunebibliotekers 75-års jubilæum en række mindre udstillinger af tegninger, akvareller og fotografier i de forskellige kredsbiblioteker til belysning af de kvarterers udvikling og historie, i hvilke disse er beliggende. Disse småudstillinger vakte så stor interesse, at materialet senere samlet udstilledes på Bymuseet som en lille særudstilling under titlen: »Da brokvartererne og de nærmeste forstæder var grønne områder«.

I årenes løb har kommunen modtaget en række værdifulde og interessante gaver. På borgmester Ove Weikops initiativ arrangeredes der af disse i december måned en meget smuk udstilling: »Ga-

ver fra byens gæster«, der vakte overordentlig stor opmærksomhed – både blandt de besøgende og i pressen.

Foruden disse arrangementer har den udmærkede og meget omtalte film: »A City Called Copenhagen« været vist med engelsk indtaling fra 3. februar til 10. april og med Osvald Helmuth som speaker på dansk i efteråret. Hvor stor interesse disse forevisninger omfattedes med, fremgår af det store antal, der så filmen, henved 17000. I betragtning af, at der i salen, hvor den fremvistes, kun kan være knap 150 mennesker ad gangen, må det siges at være et meget fint resultat.

Stor interesse vakte også de foredrag, der i foråret 1961 arrangeredes hver tirsdag aften, og det ene af dem, arkitekt Erik Mort-horst's foredrag om »Det København, der forsvinder« måtte endog gentages. De øvrige foredragsholdere var kgl. skuespiller Elith Foss, der talte om »København ved århundredskiftet«, teaterhistorikeren, dr. phil. Robert Neiiendam, der fortalte om »Nogle forsvundne kø-benhavnske teatre og deres betydning«, redaktør, cand. mag. Ha-rald Engberg, der gav en beskrivelse af »Tivoli før og nu«, og mu-seets inspektør, som foretog en »Vandring gennem seklerne på By-museet«.

Uden tvivl har filmsforestillingerne og foredragene bidraget me-get væsentligt til at befæste Bymuseets stilling i offentlighedens om-dømme. Museet har i 1960–61 været besøgt af 46.489 personer, henved 300 har studeret i dets billedarkiv, og 1.659 genstande og billeder har været udlånt til studiebrug og reproduktion.

Arbejdet i marken

Der har i 1960 fundet omkring 160 nedbrydninger og udgravninger sted, fortrinsvis i den indre by, og et meget stort antal af disse er

blevet undersøgt af museet, især steder, hvor det som i Møntergade og Pilestræde drejede sig om større sammenhængende nedbrydninger af arkitektonisk værdifulde ejendomme. De huse, der faldt her, er således, som det i de senere år har været coutume med ældre, historisk interessante ejendomme, der nedrives, blevet gennemfotograferet, opmålt og undersøgt i samarbejde med Nationalmuseet. Fra Møntergade har Bymuseet desuden bl. a. erhvervet den berømte svalegang fra ca. 1730, der fandtes i nr. 9. Også grundudgravninger har givet flere værdifulde oplysninger om byens fortid. I Åbenrå konstateredes bl. a. den ældre middelalderlige voldlinies beliggenhed, og andre steder er der gjort morsomme fund fra renæssancens og det 18. århundredes København, bestående af kakler, jernsager etc.

Nogle nyerhvervelser

Blandt de mest interessante forøgelser af samlingen er et maleri af Slaget paa Rheden, skærtorsdag den 2. april 1801. At denne begivenhed blev fulgt med stor opmærksomhed af datiden, viser ikke mindst den lange række billeder, som efter krigen blev udført til minde herom både fra engelsk og dansk side. Foruden malerier og stik findes bl. a. på Øregaard Museet en samling interessante akvareller, af hvilke flere i kompositionen slutter sig til Clemens berømte stik efter C. A. Lorentzens udkast ligesom et maleri af en ukendt kunstner, som Bymuseet erhvervede i 1920. Skønt det ny maleri intet tilfælles har med disse, ville en undersøgelse af det indbyrdes forhold mellem de forskellige billeder fra samtiden sikkert vise sig meget lønnende. På det sidst tilkomne billede ses til venstre de danske skibe og til højre de engelske med navnene på slagskibene »Polyphemus«, »Bellona« og »Russel« malet på bagstavnen. Sammenligner man skibenes strategiske placering med det berømte følge-

blad til Clemens stik over de danske og engelske styrker, afviger de på maleriet ikke ret meget fra dette. Pudsige små træk som de på dækkene ligesom til parade opstillede engelske soldater, der med spændt opmærksomhed følger deres kuglers virkning på de danske skibe, de tungt bemandede robåde yderst til højre, og røgen og dampen, der indhyller de stridende parter, ligesom byens silhouet yderst til venstre viser, at billedet ganske vist skyldes en amatør, men dog en mand, der har haft kendskab til rigning og takkelage. Om han selv har deltaget i slaget eller blot været en af de mange tilskuere, der overværede det fra kysten, fremgår ikke af billedet. Da det ikke blot er usigneret, men da også dets proveniens er ukendt — erhvervet på auktion her i byen — er vi henvist til gisninger om, hvem den ukendte maler kan være. At det muligvis på grund af skibenes udførelse kan skyldes en søofficer, er unægtelig en fristende tanke.

I Bymuseets besiddelse er fra gammel tid et maleri af Knippelsbro efter en orkan den 4. april 1830, der skyldes skibsfører Jacob Petersen. Han var født i Flensborg 1774 og døde i København 1855. Helt uden kunstnerisk talent var han ikke, og det vides ovenikøbet, at Eckersberg søgte hans bistand, når det drejede sig om maritime spørgsmål. Til gengæld har Eckersberg sikkert ydet ham kunstnerisk vejledning. Selv om museets maleri af Knippelsbro er mere modent udført end det ny bataillebillede, opviser de to malerier dog så mange lighedspunkter i udførelsen, at tanken om at de skyldes samme maler ikke blankt kan afvises. Yderligere har Jacob Petersen i 1808 udført en farvelagt tegning, der nu findes på Frederiksborg, af angrebet på Christiansø, hvad der måske også kan anses for en bekræftelse på teoriens rigtighed.

Da Slaget paa Rheden fandt sted, var byens genopbygning i fuld gang efter den store brand 1795, og blandt de arbejder, der udførtes, var anlægget af Kronprinsessegade ikke det mindst vigtige. Til

Fot. Elswing

Maleri, Jacob Petersen(?): Slaget paa Rheden 1801

dette formål var en del af Kongens Haves areal blevet inddraget, og de huse, der her byggedes, opførtes bl. a. for at afhjælpe bolig-nøden i de afbrændte kvarterer. Allerede i 1806 var gadens anlæg så vidt fremskredent, at det med rette kunne siges, at den »tegnede til at blive en af de smukkeste i Hovedstaden«. De ejendomme, der blev bygget, indeholdt store herskabelige lejligheder, som også på grund af deres smukke beliggenhed hurtigt blev eftertragtet af byens velhavende borgerskab.

Gadens fornemme karakter har H. G. F. Holm skildret i en meget smuk akvarel, som museet har erhvervet i en londonsk kunsthandel. Dens proveniens er ukendt, men det er vel ikke utænkeligt, at den kan være udført til en engelsk turist eller evt. til en embedsmand ved gesandtskabet, som ved sin afsked fra København kan have ønsket at bevare et minde i form af et billede af denne gade, hvor han muligvis selv kan have boet.

På akvarellen, der må være udført omkring 1830, ses udsigten fra Kongens Have til nogle af de smukkeste ejendomme, de nuværende gadenumre 20–28, der er opført i årene umiddelbart efter gadens anlæg henholdsvis af Hallander, A. C. Wilcken og Rawert. Langs haven ses Meyns gitter med de små pavilloner i deres oprindelige skikkelse. Over hustagene hvælver den blå sommerhimmel sig med lette sommerskyer, og selv om skyggerne er lange og viser, det må være ret sent på eftermiddagen, synes solen dog endnu at have så megen magt, at damerne, der promenerer på stien indenfor gitteret, kan spadsere uden overtøj og en af dem bærer tilmed en parasol. Hun er ledsaget af en anden dame, og i passende afstand bag dem ses en barnepige med et lille barn i favnen og til venstre for dem en ung dame med to små børn i hånden. Helt i baggrunden er en borgervæbnings soldat i sin røde uniform og et ældre par på vej ind i haven gennem porten til Kronprinsessegade.

KØBENHAVNS BYMUSEUM

Fot. Eiswing

Akvarel, H. G. F. Holm: Kronprinsessegade ca. 1830

Uden tvivl må denne akvarel betragtes som en af Holms bedste, idet den både kompositionelt og koloristisk er af stor kunstnerisk værdi og viser, at han ikke alene var fremragende som topografisk skildrer af byens navnkundige gader og pladser, men tillige var en fin og følsom kolorist.

Derfor virker det også overraskende, at han for sine bedste billeder kun modtog et par rdlr., og da han havde en stor familie at forsørge, var hans økonomi følgelig altid meget dårlig. Herom vidner bl. a. de talrige bønsskrivelser, han har efterladt sig om hjælp til husleje og det daglige livs fornødenheder. Sin taknemmelighed over at have modtaget hjælp giver han bl. a. udtryk i et digt fra 1841, der nylig er erhvervet af Bymuseet. Det er formet som en nytårshilsen til »Hr. Arkitekt Møller« — sandsynligvis identisk med arkitekten Carl August Møller (1805—65), der året før havde vundet den store guldmedaille for et projekt til et universitet. 1836—42 virkede han som lærer ved Akademiets elementarskole, og i 1851 konstitueredes han som bygningsinspektør på Fyn.

Digtet er naivt, men velment:

Hilsen fra mig Nytaarsmorgen,
 Er en Pligt jeg skylder Dem,
 Som saa tidt i Nød og Sorgen
 Lindred Kumren i mit Hjem.
 Men Herren over alle Herrer!
 Til ham min Bøn jeg iler med!
 Han i det nye Aar beskjærer
 Dem Lykke, Held og Tilfredshed.

Som vignet har Holm med bly tegnet et vinterlandskab, hvor det sikkert er ham selv, der med en stor mappe under armen strider sig

frem mod blæsten. Bag ham ses en vandrer med randsel på ryggen, stok i hånden og pibe i munden og yderst til højre en kane.

Til Holms produktion hører også en lille mappe med »Prospecter af Kiøbenhavn, 1ste Hefte, Stukne og udgivne af J. Holm«, som nylig er kommet i museets besiddelse.

Jens Holm, H. G. F. Holms fader, var kobberstikker, og det er sikkert fra ham sønnen har arvet sit kunstneriske talent, og som har ledet hans første famlende skridt på den bane, der ganske vist førte ham ud i den yderste fattigdom, men som på den anden side skabte hans ry som den mest fremragende topografiske skildrer af det 19. århundredes Kjøbenhavn.

Kjøbenhavns-prospekterne, som er tegnet af sønnen og stukket af faderen, synes at være udkommet omtrent samtidig med, at de to i 1826—28 i fællesskab udgav deres bekendte serie: »Sjellands yndigste Egne«. Prospekterne, der ligger i en mappe, forestiller Råd- og Domhuset på Nytorv, hvortil det tegnede forlæg ejes af Øre-gaard Museet, samt Rundetårn og Sneglegangen, Rosenborg og to udsigter over Amalienborg. De er signerede både af H. G. F. Holm og Jens Holm, og teksten er på dansk og tysk. Flere af dem er i forvejen repræsenteret i museet, bl. a. findes det ene af Amalienborg, der forestiller Kolonnaden, i koloreret tilstand. Dette tyder på, at ligesom »Sjellands yndigste Egne« for en del af oplagets vedkommende var koloreret ved udsendelsen, således kunne også de københavnske prospekter købes farvelagte. Om 1ste hefte har indeholdt flere end de her nævnte, vides ikke, heller ikke hvor mange hefter der er udkommet med prospekter fra »byen indenfor voldene«. At der imidlertid til serien har hørt betydelig flere end disse, fremgår blot af et blik på museets righoldige Holm-samling. Ikke desto mindre er det en interessant erhvervelse, fordi den viser, at ideen med nutidens prospektkortserier beregnet for turister allerede var velkendt i Kjøbenhavn for henved 150 år siden.

Blandt de andre lidt ældre tegninger, museet har modtaget, er tre smukke akvareller af den i 1897 nedrevne villa, Vesterbrogade 89, som landsretspræsident K. Mundt har skænket museet. Villaen tilhørte hans fader, den kendte Vesterbrolæge Christopher Mundt, og tegningerne, der er udført af ham, røber et umiskendeligt kunstnerisk talent, men hvad vigtigere er, de bidrager til forståelsen af Vesterbrogades udvikling mellem Valdemarsgade og Enghavevej, idet de viser, at den lave forstadsbebyggelse endnu i slutningen af forrige århundrede ikke var helt forsvundet herude. Villaen, der var opført 1852 i nygotisk stil med trappegavle, havde facade ud til Vesterbrogade, der dengang kun var lidet befærdet i sammenligning med nu. Til hovedbygningen sluttede sig en tidligere staldbygning, som læge Mundt havde indrettet til konsultation. Fra huset var der på bagsiden udgang til haven, som billederne viser havde snoede gange omkring plænerne med de små bede og buske. Som i alle klunketidens haveanlæg manglede der heller ikke et stenhøjsparti i det ene hjørne, medens man i det fjerne skimtede Matthæuskirkens tårn og spir.

I modsætning til Vesterbrogade, som det kan være vanskeligt at forestille sig som en hyggelig og fredelig forstadsgade med afvekslende høje og lave huse, virker et sæt tegninger af Harald Prytz fra 1871, som overlæge T. K. Varming har skænket, ikke slet så overraskende. Det er billeder fra Søndermarken og dens nærmeste omgivelser. Et af dem viser Frederiksberg Slot set fra bassinet i Søndermarken, der indrettedes 1858—59, men efter sigende på grund af de mange selvmord, der fandt sted i det, overdækkedes 1890—91. Fra Søndermarken er der også en lille tegning af grotten og af det norske landskab ved Norske Allé, der endnu eksisterer, og som der er udsigt over fra terrassen foran det gamle bjælkehus — det eneste bevarede af de lysthuse, der opførtes i parken ved dens omlægning 1785—90.

Akvarel, Christopher Mundt: Læge Mundts have på Vesterbrogade 89 Fot. Elswing

Nok så interessant er dog en tegning af Ny Bakkehus og en udsigt gennem jernbanebroen ved Ny Carlsberg over mod Christianshavn, idet den giver et lille indtryk af de landlige forhold i dette kvarter endnu for et par menneskealdre siden.

Det er dog ikke blot akvareller og tegninger, museet har erhvervet. Blandt dets tilkomne malerier er et smukt lille billede fra Dosseringen 1836 af Thorald Brendstrup, der viser søernes tilstand,

inden bebyggelsen efter voldenes fald udslettede landskabets oprindelige karakter. Ved søens bred ligger mellem frodige grønne løvtræer badet i sommeraftenens solnedgangsskær en teglhængt staldbygning med en kvist af træ og et mindre stråtekt beboelseshus af bindingsværk. Alt ånder fred og idyl, og man føler sig hensat til en fjern provins og ikke lige udenfor stadens volde. At der længere ude langt op i dette århundrede var »land«, kan derfor ikke undre en. Et maleri kaldet »Emdrupport«, der er modtaget som gave, er en udmærket illustration til den gamle bebyggelse herude. Bag et blomstrende kastanietræ ligger en bindingsværksgård, som solens stråler kaster et gyldent skær over. Men Emdrup var ikke den eneste af forstædernes nu forsvundne landsbyer, som bestod langt op i dette århundrede. Brønshøj og Husum var lige så idylliske. Som en næsten uberørt oase henlå den sidste landsby indtil efter sidste krig, og endnu er dens tidligere gadekær omgivet af gamle bondehuse, der danner en ejendommelig kontrast til de store nybygninger, som har rejst sig på de højtliggende marker bagved.

Af Brønshøj er der derimod kun kirken, rytterskolen og et par enkelte småhuse tilbage foruden gården Bellahøj, der tilhører Københavns kommune.

Samme skæbne har det nærliggende Utterslev haft, idet der også i denne landsby kun er bevaret nogle få ældre ejendomme, hvis levetid dog sikkert er stærkt begrænset. Så meget desto mere taknemlige må vi være maleren Henrik Rasmussen, der ved slægtskabsforhold var knyttet til denne egn, hvor han senere skabte sit eget hjem og med megen forståelse og pietet i skrift og tale foruden med penslen har fastholdt mindet om de slægter, der levede her i de nu forsvundne gårde og huse. I en lille menneskealder var han knyttet til Københavns rådhus, hvis malerværksted han forestod, men ved siden af sit borgerlige virke har han udført en lang række billeder, der skildrer Brønshøj, Husum og Utterslevs udvikling i de sidste

Fot. Elsving

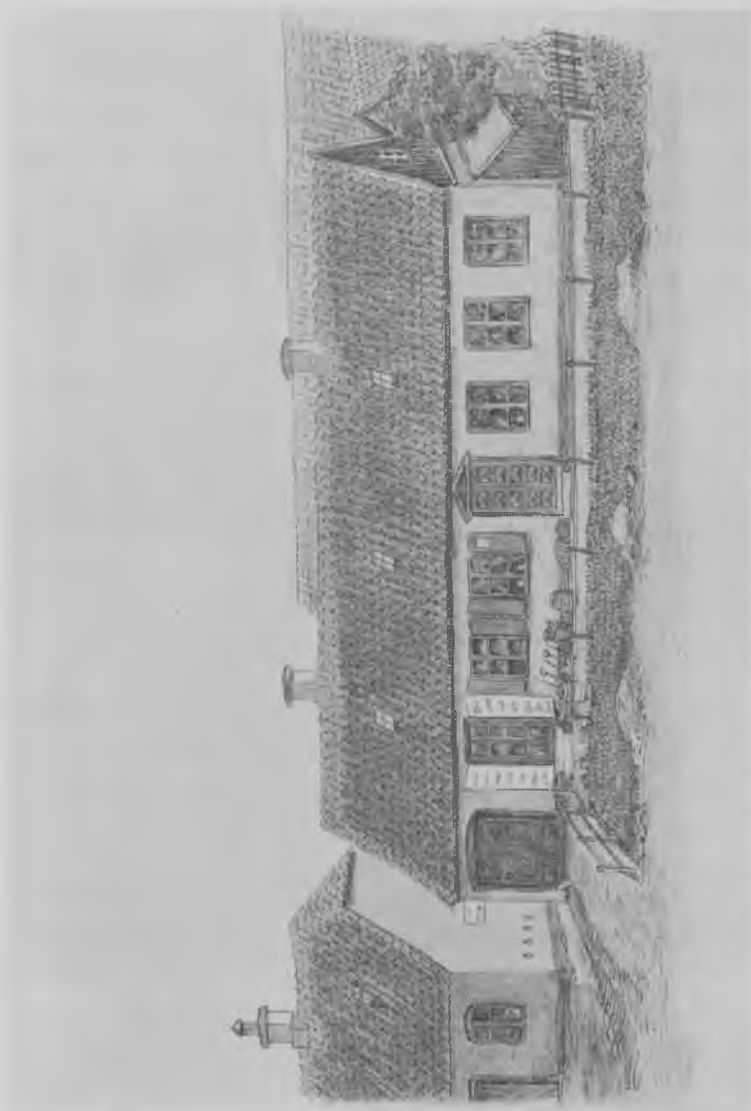
Maleri, Thorald Brendstrup: Fra Sortedamsdøsseringen 1836

halvt hundrede år, og selv om deres værdi mest beror på deres topografiske og kulturhistoriske indhold, kan man dog også i flere af dem glæde sig over hans forståelse af motivernes maleriske indhold.

Da Henrik Rasmussen er en af de meget få kunstnere, som på et tidligt tidspunkt forudså den fremtidige udvikling i egnen omkring Utterslev Mose, er det faldet ganske naturligt, at mange af hans billeder herfra i årenes løb er blevet erhvervet af Bymuseet, samtidig med at dette dybt må beklage, at ingen andre blandt Københavns mange forstæder har fundet en lige så varm beundrer som netop denne egn.

Også i år har museet købt nogle af hans arbejder, bl. a. et lille maleri af den nu nedbrudte gamle landsbyskole i Utterslev, der var et idyllisk stråtækt, hvidkalket bondehus, som ikke på nogen måde adskilte sig fra egnens øvrige bebyggelse, som man blandt andet kan få et indtryk af ved at betragte nogle ligeledes nyerhvervede akvareller og tegninger af ældre huse ved Frederikssundsvejen. I en tid, hvor landskabet så at sige fra den ene dag til den anden skifter karakter, stemmer disse tegninger sindet til eftertanke. En af dem forestiller således Bellahøjvej som landevej, en anden den gamle smedie og sprøjtehuset i Brønshøj, der efter god gammel landsbyskik lå i nærheden af kirken, en tredje »Jensens Købmandsforretning«, en fjerde »Hjulmand og Tømremester Christen Rasmussens Hus«, hvor Husum Bio nu er beliggende, og en femte gadekæret i Husum med navnene på de omliggende gårde og huses tidligere ejere.

Men foruden disse akvareller og tegninger yder et indholdsrigt manuskript, som Henrik Rasmussen har udarbejdet i 1959, et meget betydningsfuldt bidrag til disse forstæders historie, da han heri giver en fornøjelig skildring af deres udvikling. Dette manuskript, som er en gave til museet, og som måske ved lejlighed burde ud-

Tegning, Henrik Rasmussen: »Jensens købmandsforretning« i Brønshøj-Husum

Fot. Elswing

gives, suppleres af en scrapbog med avisudklip vedrørende de tre byers forvandling til forstads kvarterer.

På grund af Henrik Rasmussens virksomhed er Brønshøj, Utterslev og Husums historie i den sidste menneskealder betydelig bedre kendt end de øvrige forstæders, hvor ingen kunstner med samme personlige interesse har taget del i dem. Ridters akvareller fra århundredskiftet fortæller om tilstandene i almindelighed, Gottschalk har malt flere fortrinlige billeder fra Valby, som han særlig følte sig knyttet til, men de er ikke som Rasmussens malt af topografiske hensyn, men fordi sujetterne har forekommet ham malerisk tiltalende. Det samme gælder Johan Rohdes billeder fra Sundbyerne og Dragør, og det er også ud fra samme synsvinkel et nylig indkøbt billede af Karl Schou af landskabet ved Englandsvej 1916 er malt. Som den fine kolorist Karl Schou var, har han i dette fortolket stedets særegne atmosfære en lidt dyster og fugtig efterårsdag, hvor gæssene i flokke søger ned til markernes vandhuller, og gårdene bagved ligger hyllet i et gråligt tågeslør.

For Bymuseet har dette billede stor betydning, da det giver et udmærket indtryk af Sundbyvesters bebyggelse og de gamle gårdes eksistenskamp mod de fremrykkende boligkarreer, der ses i baggrunden langs Amagerbrogade.

I dagene 8.—18. september afholdtes på Charlottenborg en udstilling af den unge islandske billedhuggerinde Gudbjørg Benediktsdottirs arbejder. Flere af sine motiver havde hun fundet blandt fiskerkonerne ved Gammelstrand, og en blyantskitse til et af hendes relieffer erhvervedes af museet, idet den gav et udmærket indtryk af, hvorledes de sidste repræsentanter for de gamle Skovserkoner, som der dog kun er een »rigtig« tilbage af, ufortrødent fortsætter det tidligere fisketorvs ældgamle traditioner.

På godt og ondt hører den kultur, som tidligere prægede beboerne i Bredgade-kvarteret, med til at afrunde billedet af datidens

Fot. Elswing

Maleri, Karl Schou: Landskab ved Englandsvej 1916

København, og betragter man billeder af denne overklasses liv, som tilsyneladende var uden mislyde, men som dog også havde sine mørke punkter, er det en hel anden verden, der møder os, end den vi daglig færdes i. Derfor er museet også hofjuveler, mag. art. Jørgen Michelsen meget taknemligt for et maleri af J. Th. Hansen, som forestiller »Det kgl. Taffel ved det af Kjøbenhavns Borgere givne Festbal i Concert-Palaiset i Anledning af Christian IX's og Dronning Louises Guldbryllup«. Selve guldbryllupsdagen var den 26. maj 1892 og festen, som billedet forestiller, fandt sted tre dage efter, den 29. maj.

Om maleriets kunstneriske værdi kan måske diskuteres, men dets betydning som kulturhistorisk vidnesbyrd om en svunden epoke i københavnerlivet er uomtvistelig. Salen, hvor festen finder sted, er forvandlet til en løvsal med udsigt gennem vinduer og døre til et frodigt parklandskab. Ved den ene bagvæg under byens våben og indskriften: »Civitas Hafniensis« sidder den kgl. familie ved det festligt dækkede bord, medens resten af selskabet stående indtager deres souper. Det lyner af uniformer og ordner, silke og juveler, og de tre damer i forgrunden, der indtager en fremtrædende plads i billedet, er sikkert de tre værtinder: Fru Ellen Michelsen, lensgrevinde Raben-Levetzau og bispinde Schousboe.

Fru Ellen Michelsen var gift med hofjuveler Carl Michelsen, donators bedsteforældre, lensgrevinde Raben-Levetzau må være den senere udenrigsminister i det andet venstreministerium I. C. Christensen, greve Frederik Raben-Levetzaus hustru Lillie Suzanne Moulton, og bispinde Schousboe, den tidligere sognepræst ved Garnisons Kirke, fra 1888 og til sin død 1900 biskop over Aalborg Stift, V. C. Schousboes hustru Agnes Johanne Tobiesen.

I museets besiddelse er efterhånden kommet en stor samling pragtvaser af porcelæn med københavnske prospekter. De er som oftest udført i anledning af jubilæer, sølvbryllupper og lignende be-

Fot. Elwing

Maleri, J. Th. Hansen: Tafel ved Christian IX's guldbryllup

givenheder, som de skulle minde om i fremtiden. En af de største og tillige smukkeste har museet i år modtaget som gave fra oberstløjtnant, kammerherre Gaston Waagepetersens børnebørn ved ingeniør Erik Hyllested, Charlottenlund. På den ene side er malet et prospekt af den Waagepetersen'ske statelige nyklassiske gård i Store Strandstræde nr. 18, på den anden landstedet Rosendal, der lå på Østerbrogade ud for Sortedamssøen.

Af vasens indskrift fremgår det, at den er en gave til vinhandler, kaptajn i livjægerkorpsset Mozart Waagepetersen (f. ca. 1815, død 1885) og hans hustru Caroline Mathilde Schram (f. ca. 1817, død ca. 1898) fra livjægernes officerskorps på deres sølvbryllupsdag den 17. december 1867. Og som yderligere bekræftelse ligger i vasen det oprindelige gavekort, som er forsynet med påskriften: »Paa Officeercorpsets Vegne den 17. Decbr. 1867«.

Mozart Waagepetersen efterfulgte sin fader, etatsråd Christian Waagepetersen som chef for det kendte vinhandlerfirma. Sit hjem havde han sammesteds som sin forretning i Store Strandstræde, men af hensyn til sin søn, Gaston Waagepetersens helbred erhvervede han imidlertid 1853 den tidligere Tutein'ske villa, Rosendal, på Østerbrogade, hvis jorder han udstykkede. Tværs gennem haven anlagdes således den nuværende Slagelsegade.

I Mozart Waagepetersens forældres hjem samledes tidens kendte komponister og musikere til ugentlige musikaftener, hvori både faderen og han selv tog aktivt del, som det ses på Marstrands bekendte maleri på Frederiksborg fra omkring 1834. For Mozart Waagepetersen var denne interesse så stor, at forretningen led derunder, og ved hans død var hans formue gået tabt.

Efter hans død gik vasen i arv til hans søn Gaston, og da dennes enke døde 1922, fik grosserer Knud Waagepetersen den, og ved hans enkes død 1959 blev den af arvingerne overdraget Bymuseet.

En lignende historisk interesse har et spillebord, der har tilhørt

Den Waagepetersen'ske vase

Fot. Elswing

Frederik VI's livlæge, dr. med. Joachim Dietrich Brandis (1762—1845), som museet har erhvervet af et ældre medlem af den dansk-tyske slægt Brandis, frk. Angelika Brandis, Genforeningspladsen 48. Ifølge familietraditionen skal det være et københavnsk snedkerarbejde, men alligevel virker det mere nordtysk end dansk. Uanset dette er det i hvert fald et meget smukt stykke arbejde i nyklassisk stil, og da dets proveniens er sikker nok, betyder det en værdifuld forøgelse af museets møbelbestand. Det er udført af palisander med indlægninger af gule og sorte træsorter og med et skakbræt dekorativt indlagt midt på den udslåede bordplade.

Dr. Brandis var frk. Angelika Brandis tipoldefader. Han stammede fra Kiel og blev 1809 indkaldt til Danmark. Om vinteren boede han i Amaliegade og om sommeren på sit smukke landsted, Valhøj i Valby, hvor han som livlæge ikke havde langt til sine fornemme patienter på Frederiksberg Slot. Efter hans død 1845 gik bordet i arv til hans datter Julie, der var gift med hans yngste broder, som var bosat i Kiel, og efter deres datters død 1912 — hun blev over 90 år — kom det i hendes nevø og eneste arving dr. Carl Georg Brandis besiddelse. Han var bosat i Jena og fader til dets sidste ejerinde, der efter hans død 1931 bosatte sig i København.

Til museets mere sjældne nyerhvervelser hører også to kranse fra indtoget i København efter Treårskrigen, som ved en lille højtidelighed blev overdraget det af fru tandlæge Karen Jørgensen, Ved Klosteret 6, den 11. februar i år, 110 år efter at de den 12. februar 1851 ved 8. bataillons indtog i byen var blevet kastet som hyldest til de sejrige soldater på deres march gennem Strøget. De var blevet grebet af senere bogbindermester Carl Vilhelm Jacobsen (1826—1911) i Linnésgade, der havde deltaget i krigen først som menig, derefter som underkorporal og korporal, og bl. a. været med i slagene ved Fredericia og Isted. Da det er en tilsvarende scene, Otto Bache har skildret i sit berømte maleri fra 1894 på Frederiksborg

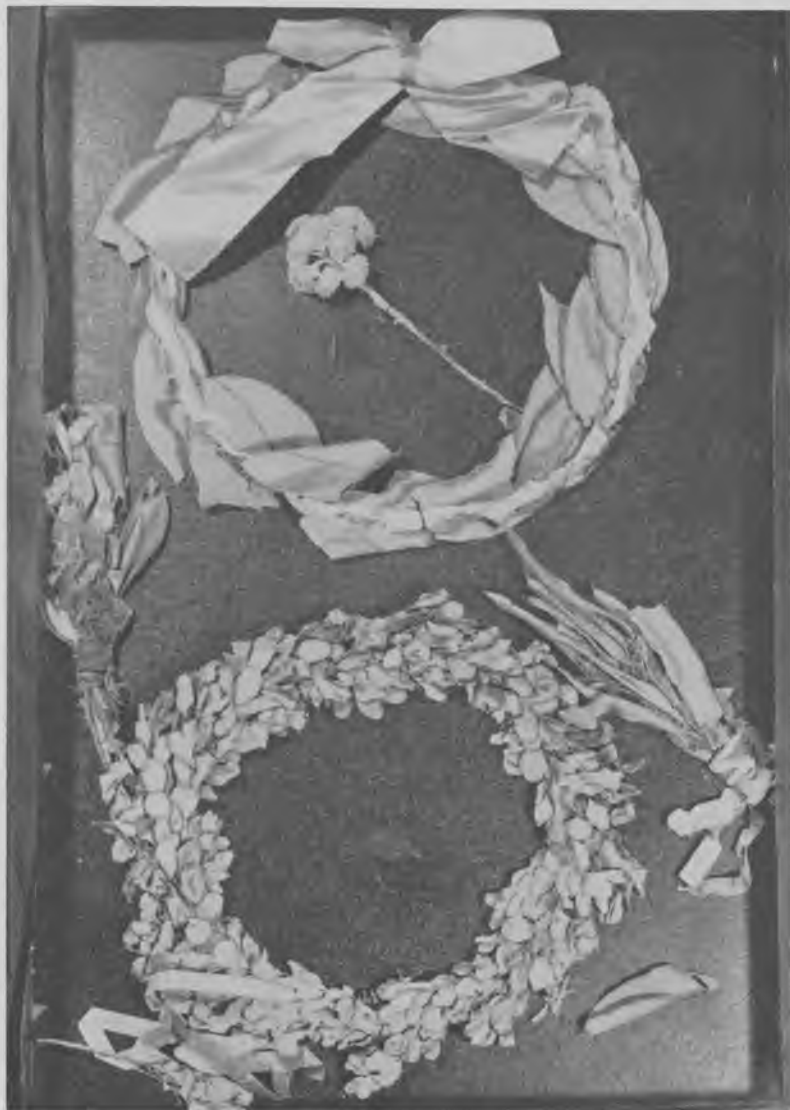
Dr. Brandis spillebord med udslået klap med skakbrættet Fot. Elswing

af »Troppernes Hjemkomst efter Trearskrigen 1849« skænkede kunstnerens barnebarn, højesteretssagfører Henrik Bache i dagens anledning museet en smuk reproduktion af det berømte billede og udlånte samtidig nogle malerisk meget betydelige skitser til enkelte af de mere fremtrædende forgrundsfigurer, som det var meget interessant at se udstillet sammen med selve maleriet, som Frederiksborgmuseet med vanlig beredvillighed havde stillet til disposition for Bymuseet, hvor det i en uges tid var udstillet i festsalen.

At indtogene virkelig var så festlige som skildret af Otto Bache fremgår af en artikel i Berlingske Tidende fra 11. februar 1851, som forlagsboghandler Paul H. Hagerup har fundet frem. ». . Saa drog vi gennem den myldrende menneskemængde og mellem flag og kranske, undertiden næsten begravede af blomster, der regnede ned over os fra alle vinduer. Under hurraer og jubel uden ende gik toget gennem Frederiksberggade, Vimmelskaflet, Østergade, Kongens Nytorv, Gothersgade til Rosenborg Have . . .«

De to kranske, Bymuseet nu har fået overladt, gemte Carl Vilhelm Jacobsen som et kært minde, og da han ingen arvinger efterlod sig, fik efter hans død hans medarbejder, bogbinder Valdemar Petersen dem, og det er hans datter, fru Karen Jørgensen, som i overensstemmelse med sin afdøde mand, tandlæge Carl Jørgensens ønske ved forlagsboghandler Paul H. Hagerups bistand nu har skænket dem til museet.

Andre end de her nævnte gaver er i år skænket af overbetjent Adolphsen; ingeniør Henry Allenby, Sao Paolo, Brasilien, ved registrator Bjørn Fabricius; fotograf Evald Andersen, Ordrup; hr. G. Andersen, Valdemarsgade 53; fru Marie Barfod, Abildgaardsvej 18, Sorgenfri; hr. Willy Bengtsson, Hjalmar Bergstrømsvej 1 A; entreprenør Brandis; Brolæggersvendenes Fagforening ved formand Orla Jensen; maleren E. Brønndorff van Deden; hr. Gerd Bünger

Kranse fra troppernes indtog i København efter Treårskrigen Fot. Elswing

ved Overborgmesteren; blikkenslagermester Lauritz Drygart, Nansensgade 5; bibliotekar Carl Dumreicher; civilingeniør Fabricius Bjerre; Finlands Museiförbund; hr. N. A. Frederiksen; arkitekt Sven Fritz, Kærvej 11, Åbyhøj; Fåborg byhistoriske Arkiv; fru Frida Groth Larsen, Østbanegade 113; frk. Else Gylding, Kastelsvej 3; smedemester Cyril Hansen; firmaet H. C. Hansen, Vesterbrogade 62; fru Heinrich Hansen, Kastelsvej 27; købmand H. J. Hansen, Vestergade, Odense; tømrer L. P. Hansen, Vigerslevvej 144; revisor Poul Hansen; Havemanns Magasin; hotelejer Andreas Harboe; museumsinspektør, mag. art. Victor Hermansens bo ved museumsinspektør Tage Christiansen; pens. postmunderingsmester O. Hertz, Holbergsgade 7; arkitekt Hjorth-Andersen; fabrikant Johs. Hoffmann, St. Jørgens Allé 1—11; boet efter pastor K. Holmer, Agavevej 3; fru Hoskiær, Frederiksberg Allé 43; Hærens Arkiv ved oberstløjtnant Højland Christensen; hr. Frederik Ipsen; hr. Carlo Jensen, Vølundsgade 30; hr. Thruue Jensen, Bjørnsonsvej 94; afdelingschef Johansen (Elfelt); murermester E. Juul Sørensen, Hareskovvej 23; ekspeditionssekretær Julius Kopp, Frederiksberg Allé 5; Kommunehospitalet, afdeling 9; bibliotekar Paul Kürstein, Slesvig, ved stadsbibliotekar Carl Thomsen; sparekassedirektør Kaaber, Holbæk; inspektør E. Lange, Jagtvej 191; forfatteren Mogens Lebech; kontorchef Lichtenberg, Christoffer Boecks Allé 108, Søborg; driftsinspektør K. B. Lumholdt, Gl. Carlsbergvej 15, Valby; tegneren Erik Lundgren; ekspeditionssekretær Møller Sørensen; »National Kasseapparater«; tegneren Norup Ifversen, Ågade 142; hr. O. P. Olsen, Engholmvej 30, Vanløse; mr. Edvard Ottens, Florida, ved hr. Carl Ottens; hattemager J. Ottesen, Frederiksdalsvej 12, F.; fru Astrid Pedersen; hr. L. V. Petersen, Fredericiagade 12 A; hr. Svend Petersen, Sønder Boulevard 66; redaktør fru Poulsen, »Børsen«; redaktør Eyvind Rafn; hr. Harald Rasmussen, Gl. Jernbanevej 32; grosserer Axel Ratleff, Ellebækvej 30,

Gentofte; kontorchef Axel Ravn; godsekspeditør H. C. Riis, Frederik VI's Allé 10; ingeniør Svend Rønne, Veras Allé 7; Rådhusforvalterens kontor ved inspektør Toft; »Samvirke«, Njalsgade 15; kustode Johs. Samuelson; fru Ketty Schiønning, Dr. Abildgaards Allé 9; hr. Erik Seidenberg, Kjærstrupvej, Valby; Stadsarkivet; Stadsingeniørens direktorat ved afdelingsingeniør K. V. Jensen; hr. Sørensen, Bjærgvænget 25; Firmaet Peter Sørensen, Jagtvej 11; Firmaet Thomas B. Thrige ved ingeniør Rosling, Store Kongensgade 59; direktør Poul Winkel, Phistersvej 17, Hellerup; grosserer S. J. Winstrøm, St. Kannikestræde 7; elektroinstallatør Ørnsnæs; rigsarkivar, dr. phil. Svend Aakjær.

Med følgende museer og andre institutioner udveksler Bymuseet årsskrifter etc.: Amagermuseet, Bakkehusmuseet, Burmeister & Wains Museum, Danmarks tekniske Museum, Dansk Post- og Telegraf Museum, De danske Kongers kronologiske Samling paa Rosenborg, Den Hirschsprungske Samling, Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Frilandsmuseet, Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, Kunstindustrimuseet, Landbrugsmuseet, Medicinsk-historisk Museum, Nationalmuseets forskellige afdelinger, Ny Carlsberg Glyptotek, Statens Museum for Kunst, Thorvaldsens Museum, Tøjhusmuseet, Øregaard Museum, Bornholms Museum, Gilleleje Museum, Haderslev Amts Museum, Herning Museum, Historisk Museum, Aalborg, Holbæk Museum, Horsens Museum, Kalundborg og Omegns Museum, Købstadsmuseet »Den gamle By«, Århus, Køge Museum, Langelands Museum, Lolland-Falsters Stiftsmuseum, Museet for Koldinghus Len, Næstved Museum, Odense Bys Museer, Randers historiske Museum, Ringkjøbing Museum, Roskilde Museum, Sønderborg Amts Museum, Tikøb historiske Samling, Tobaksmuseet, Odense, Tønder By- og Amtsmuseum, Vejle Museum, Vendsyssel historiske Museum, Finlands

STEFFEN LINVALD

Museiförbund, Helsinki, Nationalmuseet, Helsinki, Stadsmuseet, Helsinki, Rigsantikvariens kontor, Oslo, Universitetets Oldsagssamling, Oslo, Norsk Folkemuseum, Bygdøy, Kunstindustrimuseet, Oslo, Oslo Bymuseum, De Sandvigske Samlinger, Lillehammer, Vestlandske Kunstindustrimuseum, Bergen, Bergens Museum, Nordiska Museet, Stockholm, Stockholms stadsmuseum, Göteborg Museum, Röhsska Konstslöjdmuseet, Göteborg, Helsingborg Museum, »Kulturen«, Lund, Malmø Museum, og som medlem af »Icom« får det tilsendt Icom News. Endvidere står det i bytteforbindelse med Rigsarkivet, Erhvervsarkivet, Århus, Det kgl. Bibliotek og de københavnske kommunebiblioteker.

ANMELDELSER

*Københavns Bibliografi. Litteratur om København til 1950. Ved Svend Thom-
sen, Drude Lange, Irmelin Nordentoft. Tilsynsførende: Svend Dahl, H. Rolff,
Carl Thomsen. Udgivet af Københavns Kommunebiblioteker. I–III. 1957–60.
482 + 436 + 487 s.*

Ved afslutningen af den store bibliografi over litteratur om København frem til 1950 har alle, der interesserer sig for København både i fortid og nutid, fået et tiltrængt og meget nyttigt hjælpemiddel. Blot en flygtig gennemgang af de 3 omfangsrige bind vil overbevise enhver om, hvilket stort og krævende arbejde det har været at samle stoffet til denne bibliografi. Indsamlingen af stoffet blev påbegyndt i 1942, så i betragtning af de mange opslag og udskrifter, der har skullet foretages, må man erkende den hurtighed, hvormed der er blevet arbejdet af de 3 udgivere og deres medhjælpere.

I det meget knappe forord redegøres for de principper, der har været fulgt både ved stofindsamlingen og den senere opstilling af materialet. Således er udenlandsk litteratur kun medtaget i det omfang, den er tilgængelig på Det kongelige Bibliotek, og avisartikler kun, når de senere er blevet udgivet som særtryk. Skønlitterært stof og ganske korte meddelelser er udeladt. Udgiverne oplyser ikke, hvad de har forstået ved »ganske kort«, men det er ganske rimeligt ikke at medtage sådanne korte notitser og meddelelser, hvis værdi ikke står i noget forhold til det store arbejde, det er at indsamle dem, og den mangel på overskuelighed, som derved let kan komme til at præge en bibliografi. Af hensyn til bibliografiens omfang har man endvidere måttet udelade artikler og bøger, der behandler indre forhold eller kortere perioder i ikke-kommunale virksomheder. Dette gælder bl. a. litteraturen om landets centralinstitutioner.

I det hele taget er et af hovedproblemerne ved ethvert bibliografisk arbejde begrænsningen. Forudsat man klart redegør for, inden for hvilke grænser man har indsamlet stof, vil næsten enhver begrænsning kunne forsvares. Hvilket ikke udelukker, at der kan være forskellige meninger om det berettigede i netop den foretagne begrænsning – eller mangel på samme. Det er naturligvis vanskeligt for Københavns – hovedstadens – vedkommende at afgøre, hvad der vedrører byen København, og hvad der vedrører landet som helhed, men blot

ANMELDELSER

af indlysende årsager er placeret i København. Her forekommer det mig, at udgiverne har gjort arbejdet større for sig selv end nødvendigt. Det er rimeligt at medtage de centrale administrative og kulturelle institutioners bygninger, der hører med til Københavns bybillede, men det havde næppe været nødvendigt at medtage litteratur om disse institutioners virksomhed og funktioner i det omfang, som sket er. Når man således medtager Svend Thorsens bog om Danmarks Rigsdag og hele det samlede rigsdagsværk på 6 bind, er man nået ud over en i mine øjne rimelig begrænsning. Man er ellers ikke veget tilbage for det meget store, men nyttige arbejde at uddrage enkeltafhandlinger af samleværker, hvilken udvej med udbytte kunne være benyttet også i dette tilfælde, hvor der findes særlige afsnit om rigsdagens bygninger.

I samme forbindelse kan man også rejse spørgsmålet om den nævnte udeladelse af ganske korte meddelelser. Der er ingen tvivl om, at en lang række artikler i mindre betydende tidsskrifter er andenhåndstof, der bygger på materiale fra andre artikler. Det er naturligvis vanskeligt for den ikke særlig fagligt sagkyndige at vurdere, hvornår en artikel er af primær værdi, og hvornår den intet nyt bringer, ligesom man også kan hævde det synspunkt, at man ved at medtage såvel primært som sekundært stof får et indtryk af, hvilke kredse sagen er nået ud til, og hvilke forskellige faser den har gennemgået. Der er imidlertid for mig ingen tvivl om, at denne trang til perfektibilitet og 99,9 % fuldstændighed – skønt i mange henseender yderst prisværdig – går ud over et sådant værks overskuelighed og dermed gør det til et mere besværligt redskab.

Men dette være kun sagt, fordi udgiverne derved kunne have sparet sig selv for en del arbejde, hvis man havde begrænset området yderligere, og samtidig fremmet bibliografiens overskuelighed.

Det samme kunne efter min mening have været opnået, dersom man havde valgt at nummerere de enkelte titler. Jeg er udmærket klar over de fordele, der knytter sig til en ikke-nummereret bibliografi, men tror ikke, de opvejer ulemperne. Ved rigtig udnyttelse af numrene kan der foretages alle mulige former for krydshenvisninger, samlede henvisninger og registreringer. Når man i denne bibliografi finder så mange dobbeltplaceringer, der er nødvendige, eftersom artiklerne med lige stor ret kan placeres under flere forskellige grupper, ville de efter min mening kunne være undgået, dersom man ved hjælp af nummerering havde foretaget henvisninger. Den udmærkede og meget grundige emneliste, der afslutter værket, ville også have vundet i værdi, dersom man kunne have henvist direkte til titlerne i stedet for til sidetal.

At udgiverne – formentlig under henvisning til den systematiske opstilling efter det danske decimalclassesystem – ikke har fundet det nødvendigt med et forfatterregister, må dybt beklages. Det bliver meget vanskeligt gennem bibliografien at danne sig et indtryk af, hvad en enkelt mand har skrevet om køben-

ANMELDELSER

havnske forhold – og i mange tilfælde vil vejen ind i bibliografien vel netop foregå ad en forfatter og en titel, hvis saglige placering ikke altid kan være lige indlysende. Og anvendelsen af den danske decimalklassedeling har for en ikke-biblioteksmand ejendommelige og overraskende følger. Man indser ikke helt klart, med hvilken begrundelse *Jøder i København* og *Jødefejderne* er placeret under afsnittet Tidshistorie foran Historiske begivenheder. En historiker forekommer det i hvert fald forvirrende og umotiveret. For biblioteksfolk falder inddeling muligvis helt naturligt, men et værk som dette henvender sig især til folk, der er vant til at arbejde med andre bibliografiske systemer, og det ville måske have været rimeligt at tillempede decimaldelingen yderligere, end sket er.

Men alt dette er kun skønhedspletter på et meget grundigt og uhyre nøjagtigt udført arbejde. Kun den, der selv i større eller mindre grad har arbejdet med bibliografisk arbejde, vil helt kunne fatte, hvilken nøjeregnende smålighed og evne til overblik der på samme tid kræves for at udføre et sådant arbejde forsvarligt. Såvel udgiverne som deres tilsynsførende er erfarne biblioteksfolk, der har magtet en opgave, som mindre kyndige let kunne have knækket halsen på. Det kan naturligvis ikke undgås, som udgiverne selv anfører i deres forord, at der trods al flid og omhu smutter nogle enkelte titler – men selv en grundigere gennemgang af mere bekendte afsnit af bibliografien har ikke afsløret mangler.

For de fleste står en bibliografi som et sikkert meget nyttigt, men uhyre kedeligt og uinteressant stykke værktøj. Nu bliver bibliografier vel aldrig romanlæsning – men den blot noget interesserede vil alene ved en gennemgang af nogle af titlerne få et indtryk af byens brogede og stadigt pulserende liv. »Maae man kiøre i Gallop paa Kiøbenhavns Gader?« spurgte *Skilderier af vore Tider* i 1790 – og i *Politievennen* fra 1799 finder man nogle betragtninger »Om stærk Kjørsel igjennem Gaderne«. Begge titler afslører, at København har haft sine trafikproblemer allerede længe, før bilerne begyndte at fylde gaderne. Og borgerne har også tidligere besværet sig over vejenes tilstand – således i *Tidskrift for Vognmænd* i 1899, hvor vejen fra Gasværkshavn kaldes en »Skandaløs Vej«, og der fortsættes med »Utaalelige Forhold ved Gasværkshavnen«. »En lille Vejledning i at færdes paa Københavns Gader uden Fare for at blive kørt over« fra 1908 kunne måske trænge til et optryk.

For enhver, der beskæftiger sig med vor bys historie og forhold, vil bibliografien være en guldnøgle, der åbner dørene til utallige skatkamre. Udgiverne og deres tilsynsførende fortjener tak for deres ihærdige og flittige arbejde – og Københavns Kommune anerkendelse, fordi den har støttet udgivelsen af dette værk, der vidner om byens lange og spændende historie, men også indeholder bidrag til hele landets historie.

Ole Karup Pedersen.

ANMELDELSER

L. Sabroe: Rigensgades Kaserne og nærmeste omgivelser. København 1959. 191 s. ill.

Bogen giver en historisk fremstilling af dette bykvarters bebyggelse og udvikling. Forfatteren går lettere hen over de dele, der i forvejen er kendt fra anden litteratur, skriver grundigt og udtømmende om dem, der ikke tidligere er behandlet.

Da Christian IV omkring 1620 udvidede Københavns befæstning fra Nørreport til den nye St. Annæ Skanse og derved skabte Ny-København, kom denne til at omfatte Rosenborg med den store have. Den del af de inddragne haver, der lå nord for slottet, fik derved en noget vanskeligere forbindelse med den gamle by end partiet om Store Kongsgade og Adelgade. Her anlagde kongen den mægtige St. Annæ Kirke med kirkegård. Efter svenskekrigene manglede riget penge, kirken blev nedbrudt, og på dens grund voksede en hel del bygninger op mere eller mindre knyttede til forsvaret. En del af dem er tidligere behandlet i særlige bøger eller artikler, men man har hidtil manglet en fremstilling, der viste udviklingen, fra general Rüse byggede sin Østergaard, og til vore dage. Særlig har oberstløjtnant Sabroe, bygget på meget grundige arkivstudier, givet en oversigt over den store fabrik til fremstilling af uniformsklæde, der i 130 år havde til huse her, og hvis værksteder gav stødet til opførelsen af den lange bygning i Rigensgade, alle kender. Forfatteren beklager, at den ikke er opført af en arkitekt. Den slags fandtes dengang knap uden for den militære byngningstjeneste, Fortifications Etaterne, som den hed dengang. Men den omfattede så store kunstnere som Thura, Eigtved og Gedde. Endelig må man huske, at bygningen kun er opført som fabrik. Hvor mange af nutidens vil man om 200 år frede i klasse A? I nyere tid er en stor del af hæren gledet bort fra bykernen. På den måde er Sølvgadens Kaserne blevet overtaget af Statsbanerne, Polyteknisk Lærestalt har ryddet Gymnastikskole og Stokhus, hovedbygningen af Østergaard, Garnisonshospitalets kirurgbygning o. s. v. Tilbage står kun den Kgl. Uldenmanufaktur's bygning i Rigensgade og tværflojen af Rüses gård. Komplekset hed efter alkymisten Borri »Guldhuset«, indtil det indrettedes til hospital, og fik så det mindre strålende kælenavn »Grødslottet« efter forrige århundredes universalmiddel mod såvel indre som ydre sygdomme. Bygningerne er nu fredede i klasse A, og man må håbe, denne bog kan åbne øjnene for deres historiske og arkitektoniske værdi og dermed redde dem fra ødelæggelse.

Gordon Norrie.

Mogens Lebech: Christianshavn paa halvvejen. Bebyggelsens udvikling indtil 1756 med et aftryk af den ældste grundtakst fra 1675. København 1960. 60 s. ill.

Christianshavns historiker har med denne nye smukke bog givet et vigtigt bi-

ANMELDELSER

drag til bydelens historie. Indledningsvis får man et rigt illustreret rids af bebyggelsens udvikling frem til midten af det 18. århundrede, da Gedde ligesom gjorde status med sit storartede kvarterkort, af hvilket der bringes en fin gengivelse. Læseren er herefter rustet til at give sig i kast med det andet og unægtelig noget tungere, men værdifulde afsnit, som er en udgave af grundtaxten fra 1675. Det er en vigtig historisk kilde, som her er gjort tilgængelig for første gang, thi uvist hvorfor fik Oluf Nielsen den ikke trykt i sit grundlæggende »Kjøbenhavns Diplomatarium«, hvor den havde været selvskreven.

1674 havde Christianshavn endt sit korte liv som selvstændig købstad, og det er ikke det mindst interessante ved taxationen, at den således er en »boopgørelse«. Det var ikke nogen rig arv, hovedstaden overtog. 218 ejendomme taxeret til i alt c. 20.000 rd. var ikke meget i sammenligning med de fornemme kvarterer i den gamle by som Øster Kvarter eller Strand Kvarter, der i 1668 var taxeret til det fir- eller femdobbelte – selv det mindste af de gamle kvarterer, Rosengård, lå en del højere (28.000 rd.).

Ser man nu nærmere på taxationen, bliver det snart klart, hvorfor byens selvstændighed ikke i længden lod sig opretholde. Småhusene dominerede bybilledet, ikke så få af dem tilhørte københavnere, og et velstillet selvstændigt borgerskab fandtes så at sige ikke. 1669 var Jonas Trellund flygtet, hans ejendomme stod nu og forfaldt, og netop 1675 var byens sidste matador Joachim Irgens »von Vestervig« død insolvent. Siden gik det atter fremad, som en del af hovedstaden fik Christianshavn sin part i udbyttet af den københavnske storhandel. De statelige bygningsværker fra det 18. århundrede er vidnesbyrd herom – ikke mindst Asiatick Compagnis »Forsamlings Huus«, af hvilket forfatteren har fundet et hidtil ukendt stik.

Den indholdsrige lille bog, som slutter med en nyttig oversigt over Christianshavns ældste udstykning, hører til dem, der både gavner og fornøjer.

Johan Jørgensen.

Sokkelund Herreds Tingbøger 1621–22, 1625–28 (1957) og samme 1628–30 (1960), udgivet af Udvalget til Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie ved Ole Karup Pedersen, under tilsyn af Carl Rise Hansen. XVII + 359 og X + 339 s.

I den serie af tingbogsudgaver, det ovennævnte udvalg har udgivet, foreligger indtil nu en jysk, en fynsk og to sjællandske rækker. Når Sokkelund herred er valgt som det ene af de to sjællandske områder, skyldes det især hensynet til, at denne egn ved at ligge på grænsen mellem bondelandet og storbyen har fået en særlig ejendommelig skæbne. De sager, som har været ført frem på tinget, viser atter og atter vekselvirkningen mellem land og by. Vi ser, hvor-

ANMELDELSER

ledes landboer og københavnere handler med hinanden, og hører om de problemer, det kunne fremkalde. Således får de Valby mænd f. eks. i 1630 en skarp advarsel af underfogeden i København på borgmestres og råds vegne om, at de ikke må opkøbe de svin, gæs, høns, æg m. v., som føres gennem Valby ad adelvejen til København, med henblik på at videresælge varerne til københavnere til forhøjede priser («ded igien i Kiøbenhavn til forprang vdhøcher paa Amager torff och ellers i staden»). Hvis de gribes heri, vil de blive straffet og varerne beslaglagt.

Et andet vigtigt spørgsmål, som disse tingbøger belyser med en rigdom af eksempler, er kreditforholdene. Den store by med de mange rige købmænd har naturligvis i stor udstrækning ydet lån og solgt varer på kredit til landboerne. Den, der vil trænge dybere ind i formerne for og omfanget af denne kredit, står her overfor et meget væsentligt kildestof, ligesom retshistorikeren vil finde et omfattende materiale til belysning af proceduren i gældskonflikter.

På grund af den store brand i 1728 er staden København fattig på arkivmateriale fra 1600-tallet. Det er derfor værdifuldt, at disse tingbøger, som rummer så mange oplysninger om Københavns økonomiske forhold tillige med et ikke helt ringe antal personalhistoriske, topografiske og kulturhistoriske oplysninger fra Christian IV-tiden, bliver gjort tilgængelige for en bredere kreds.

Udgaven er forbilledligt udført, både hvad tekstgengivelse, registre og noter angår. København og de andre kommuner, der i dag ligger i det gamle Sokkelund herred, har bekostet den.

Sigurd Jensen.

